

Гонкурівська премія 1975 року

Ромен Ґарі (Еміль Ажар)

ЖИТТЯ ПОПЕРЕДУ

ФАБУЛА
ВИДАВНИЦТВО

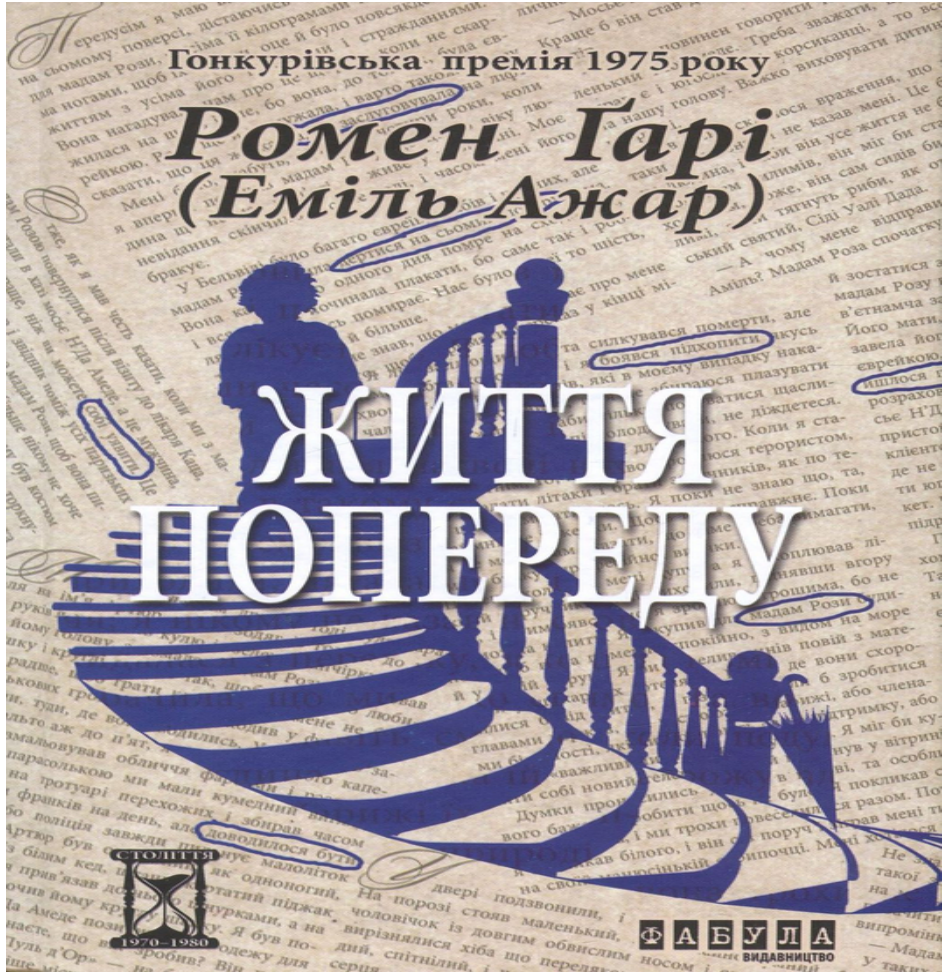
Гонкурівська премія 1975 року

Ромен Гарі (Еміль Ажар)

ЖИТТЯ ПОПЕРЕДУ

СТОЛІТТЯ
1870-1980

ФАБУЛА
ВИДАВНИЦТВО

-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-

- [notes](#)

- [1](#)
- [2](#)
- [3](#)
- [4](#)
- [5](#)
- [6](#)
- [7](#)
- [8](#)
- [9](#)
- [10](#)
- [11](#)
- [12](#)
- [13](#)
- [14](#)
- [15](#)
- [16](#)
- [17](#)
- [18](#)
- [19](#)
- [20](#)
- [21](#)
- [22](#)

- [23](#)
 - [24](#)
 - [25](#)
 - [26](#)
 - [27](#)
 - [28](#)
 - [29](#)
 - [30](#)
 - [31](#)
 - [32](#)
 - [33](#)
-

Ромен Гарі - ЖИТТЯ ПОПЕРЕДУ

Роман

Оцифровано телеграм-спільнотою [БУКХАБ](#) для всіх українців.

НЕ ДЛЯ ПРОДАЖУ!

Цю та багато інших кльових книг можна знайти в телеграм-каналі БУКХАБ.

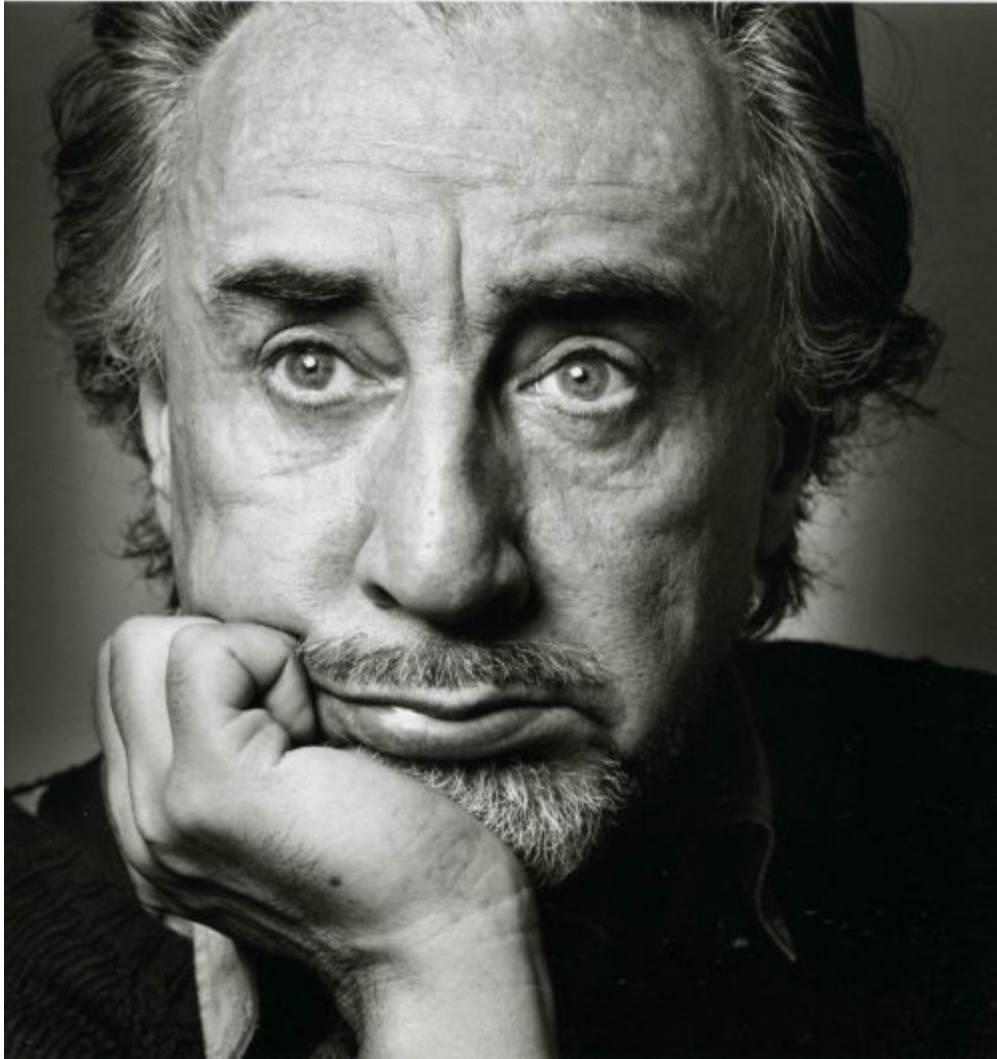
Підтримуйте українських видавців і Захисників України.

БУКХАБ

Місце кльових людей

Про автора

Ромен Гарі (1914-1980) — видатний французький письменник, літературний містифікатор, кінорежисер, військовий льотчик і дипломат — народився в Російській імперії в місті Вільні (нині Вільнюс, Литва). Його справжнє ім'я — Роман Кацев, а його батьками були провінційна актриса Міна Овчинська і комерсант Ар'є-Лейб Кацев.

У 1925 році батьки майбутнього письменника розлучилися, і Міна Овчинська разом із сином повернулася до своїх батьків у містечко Свенцяни, а роком пізніше перебралася до старшого брата Абрама

Овчинського до Варшави. Там Роман протягом двох років навчався в школі, а в 1928 році мати з сином переїхали до Франції і оселилися в Ніцці. Роман вивчав право в Ексан-Прованс і в Парижі, одночасно освоюючи льотну справу, щоб із часом стати військовим пілотом. Саме в той час зародилася легенда (чи не сам майбутній письменник був її першоджерелом?), що його справжнім батьком був Іван Мозжухін — зірка російського німого кіно. І дійсно — молодий Роман Кацев був вражаюче схожий на славетного актора.

У роки Другої світової війни майбутньому письменникові довелося емігрувати до Великобританії, де він вступив добровольцем у французькі частини, які на той час формував генерал де Голль. Як військовий пілот він брав участь у бойових діях в Європі й Африці, а після закінчення війни повернувся до Франції і розпочав дипломатичну кар'єру.

Письменник Ромен Гарі народився в 1945 році, коли тридцятирічний Роман опублікував свою першу велику новелу, а за кілька років він став одним з найбільш відомих, популярних і плодovitих французьких літераторів. Під псевдонімом Ромен Гарі побачили світ понад двадцять його романів, як Еміль Ажар він опублікував чотири романи, в тому числі і «Життя попереду», і ще по одній книзі — під псевдонімами Фоско Сінібальді і Шатан Бога.

Завдяки прагненню до літературних містифікацій Ромен Гарі став єдиним в історії літератором, двічі удостоєним Гонкурівської премії — в 1956 році під ім'ям Ромена Гарі за роман «Коріння неба» і в 1975 році під ім'ям Еміля Ажара за роман «Життя попереду». Для членів Гонкурівської академії «Емілем Ажаром» був абсолютно невідомий молодий автор, племінник Ромена Гарі, внук молодшого брата його матері. Втім, істина досить швидко з'ясувалася, але журі, в яке входили десять найвидатніших літераторів Франції, змінити своє рішення вже не могло.

І ще один вражаючий факт: у 1956 році, в день вручення першої Гонкурівської премії, Ромен Гарі отримав листа від людини, яка в 1942 році стала свідком того, як у Вільнюському гетто загинув його батько.

Міна Овчинська, мати письменника, багато років залишалася поруч із сином. Непросту історію їхніх стосунків Ромен Гарі описав в автобіографічному романі «Обіцянка на світанку» (1960). У тому числі й те, як Міна мріяла: «Мій син стане французьким посланником,

кавалером ордену Почесного легіону, великим актором драми, Ібсенем і Габріеле д'Аннунціо в одній особі. Він буде одягатися як денді!»

Усе здійснилося — Ромен Гарі став генеральним консулом Франції, літературною знаменитістю і був дійсно нагороджений орденом Почесного легіону. Він обертався у вищому світі і вважався еталоном елегантності. Від 1962 до 1970 року письменник був одружений з Джин Сіберг — американською кіноактрисою, яка знімалася у фільмах Жана-Люка Годара і Клода Шаброля і згодом стала одним із символів французької «нової хвилі».

За півроку до смерті в есе «Життя та смерть Еміля Ажара» Ромен Гарі писав: «...Я знову затужив за молодістю, за першою книгою, за новим початком. Розпочати все заново, ще раз усе пережити, стати іншим — це завжди було найбільшою спокусою для мене. Я бачу на зворотах обкладинок своїх книг: “Кілька насичених людських життів в одному... пілот, дипломат, письменник...” Ніщо, нуль, билина на вітрі і присмак нескінченності на губах... На кожне з моїх офіційних, якщо можна так висловитися, “репертуарних” життів приходилося по два, по три, а то і більше таємних, нікому не відомих, але вже такий я закоренілий шукач пригод, що не спромігся знайти повного задоволення ні в одному з них. Правда полягає в тому, що в мені глибоко в'їлася найдавніша протейстична спокуса — прагнення до різноманітності. Невситима жага життя у всіх можливих формах і варіантах і спрага, яку кожне нове звідане відчуття лише сильніше розпалює. Мої внутрішні спонукання були завжди суперечливі і захоплювали мене одночасно з різних боків. Урятували мене — я маю на увазі власну психічну рівновагу, — мабуть, тільки сексуальність і література, ця чудова можливість усе нових і нових втілень».

Другого грудня 1980 року, у віці 66 років, Ромен Гарі наклав на себе руки, написавши в передсмертній записці: «Можна пояснити все нервовою депресією. Але в такому разі слід мати на увазі, що вона триває з тих пір, як я став дорослим чоловіком, і що саме вона допомогла мені гідно займатися літературним ремеслом».

Вони сказали: «Ти збожеволів через того, кого любиш».

Я сказав: «Життя смакує тільки божевільним».

Яфірі «Миртовий сад»

Передусім я маю вам сказати, що ми жили на сьомому поверсі, дістаючись туди пішки, і що для мадам Рози, з усіма її кілограмами та лише двома ногами, щоб їх носити, оце й було повсякденним життям з усіма його турботами і стражданнями. Вона нагадувала нам про це щоразу, коли не скаржилася на щось інше, бо вона, до того ж, була єврейкою. Вона ще й нездужала, і варто також одразу сказати, що ця жінка надто заслуговувала на ліфт.

Мені було, мабуть, три або чотири роки, коли я вперше побачив мадам Розу. До цього віку людина ще не має пам'яті та живе у невіданні. Моє невідання скінчилось саме тоді, і часом мені його бракує.

У Бельвілі було багато євреїв, арабів і чорних, але мадам Роза мусила дертися на сьомий поверх сама. Вона казала, що одного дня помре на сходинках, і вся малеча починала плакати, бо саме так і роблять, коли хтось помирає. Нас було в неї то шість, то сім, а часом й більше.

Спочатку я не знав, що мадам Роза дбає про мене тільки для того, щоб отримати переказ у кінці місяця. Коли я про це довідався, мені було вже шість чи сім років, і це було ударом, дізнатися, що я — за гроші. Я гадав, що мадам Роза любить мене за так, що ми дещо значимо одне для одного. Я тоді цілу ніч проплакав, і то була моя перша велика журба.

Мадам Роза, звісно, помітила, що я сумний, і пояснила мені, що рідня — це ще ні про що не говорить, що є навіть такі, які їдуть у відпустку, залишивши свого собаку, припнутим до дерева, і що три тисячі собак умирають щороку отак, позбавлені любові рідних. Вона посадила мене собі на коліна і заприсяглася, що я для неї найдорожчий у світі, та я одразу ж згадав про переказ і з плачем утік.

Я спустився вниз, у кафе мосьє Дрісса, і сів навпроти мосьє Амілья, який у Франції був мандрівним продавцем килимів і все знав. У мосьє Амілья гарні очі, від яких поруч із ним стає добре. Коли я з ним познайомився, він був уже дуже старий і відтоді лише старів.

— Мосьє Амілью, чому ви завжди усміхаєтеся?

— Це я щодня дякую Богові за свою добру пам'ять, мій маленький Момо.

Мене звати Мохамед, але всі звать мене Момо — так коротше.

— Шістдесят років тому, коли я був молодий, я зустрів жінку, яка мене покохала, і я її теж покохав. Це тривало вісім місяців, потім вона переїхала, і я досі про це пам'ятаю, через шістдесят років. Я їй казав: «Я тебе не забуду». Роки спливали, я не забував. Часом мені ставало страшно, бо в мене було ще довге життя попереду і що я, бідолаха, міг обіцяти собі, коли гумка для стирання пам'яті в руках у Бога? Але зараз я спокійний. Я не забуду Джамілю. Не встигну, бо мені залишилося зовсім трохи.

Я подумав про мадам Розу, трохи повагався, а тоді спитав:

— Мосьє Амілью, а можна жити без любові?

Він не відповів. Відпив трохи м'ятного чаю, корисного для здоров'я. Мосьє Аміль від якогось часу завжди носив сіру джелабу^[1], щоб не бути заскоченим у піджаку, коли прийде його час. Він дивився на мене й мовчав. Певно думав про «неповнолітнім заборонено» і що є такі речі, які мені поки не треба знати. Мені тоді було, мабуть, сім або вісім років, не можу сказати точно, бо в мене не було дня народження, як ви побачите пізніше, коли ми краще познайомимось, якщо ви вирішите, що воно того варте.

— Мосьє Аміль, чому ви не відповідаєте?

— Ти ще малий, а коли ти такий малий, є речі, які краще не знати.

— Мосьє Амілью, а можна жити без любові?

— Так, — сказав він і схилив голову, наче від сорому.

Я заплакав.

Довгий час я не знав, що я араб, бо ніхто мене не ображав. Мене напоумили тільки у школі. Та я ніколи не бився, бо це завжди боляче, коли когось удариш.

Мадам Роза народилась у Польщі єврейкою, але багато років гарувала в Алжирі й Марокко і знала арабську не гірше за мене. Вона також знала єврейську — з тих самих причин, і ми часто розмовляли цією мовою. Більшість інших пожильців у домі були чорними. На рю Біссон є три їхні будинки і ще два інші, де вони живуть племенами, як у себе в Африці. Насамперед сараколе, їх найбільше, і тукулери^[2], їх також чимало. На рю Біссон ще багато різних племен, та я не маю часу вам усі називати. Решта вулиці й бульвару Бельвіль — це здебільшого євреї й араби. І так аж до бульвару Гут д'Ор, а далі починаються французькі квартали.

Спочатку я не знав, що в мене немає матері, я навіть не знав, що вона має бути. Мадам Роза уникала таких розмов, щоб не наводити мене на роздуми. Мені невідомо, чому я народився і що саме трапилось. Мій приятель Махут — він на кілька років старший за мене — каже, що це залежить від засобів гігієни. Він народився у Касбі^[3] в Алжирі, а вже потім перебрався до Франції. Тоді в Касбі ще не було гігієни — ні біде, ні питної води, нічого, тому він і з'явився на світ. Махут довідався про все це пізніше, коли його батько, виправдовуючись, присягався йому, що ні в кого й на думці не було нічого поганого. Махут сказав мені, що тепер у жінок, які гарують, є пігулки, але тоді про них ніхто навіть не чув.

Чимало матерів навідувалися до нас раз або два на тиждень, але завжди до інших. Майже всі ми в мадам Розі були діти повій, і коли ті на багато місяців їхали гарувати до провінції, вони приходили перш, ніж їхати, і після прибуття побачитися зі своїми дітлахами. Через них у мене й з'явилися проблеми з матір'ю. Мені здавалося, що вона є у всіх, окрім мене. У мене почалися шлункові кольки й судоми, щоб змусити її прийти. Один малий через дорогу, з м'ячем, розповідав мені, що його мати завжди приходила, коли йому болів живіт. У мене болів живіт, та це нічого не дало, у мене були судоми, і теж марно. Я навіть напаскудив був кругом у хаті, щоб помітили. Марно. Мати не прийшла, а мадам Роза обізвала мене брудним арабом, уперше, бо вона була не французенка. Я верещав, що хочу бачити свою матір, і кілька тижнів продовжував паскудити скрізь, щоб помститися. Зрештою мадам Роза сказала, що коли я робитиму це й далі, тоді — тільки притулок, і тут я злякався, бо притулок — це перше, чим починають страхати дітей. Я ще трохи паскудив із принципу, та це вже було не те. У мадам Розі нас тоді було семеро на утриманні, і всі вони почали паскудити наввипередки, бо немає кращих пристосуванців, як діти, тож усюди було стільки лайна, що моє серед нього загубилося.

Мадам Роза й без того була стара й стомлена, і на неї це дуже погано подіяло, бо чаша її терпіння давним-давно переповнилася за ті роки, що вона віджила єврейкою. Вона багато разів на день видиралася на сьомий поверх зі своїми дев'яносто п'ятьма кілограмами на двох нещасних ногах, і коли вона заходила й відчувала запах лайна, то безсило падала у крісло разом із пакунками і заходилась у риданнях, і її можна зрозуміти. Французів п'ятдесят мільйонів, і вона казала, що

якби всі робили, як ми, навіть німці не витримали б і ушились звідси. Мадам Роза добре спізнала Німеччину під час війни, та вона звідти повернулася. Вона заходила, відчувала, як смердить, і починала репетувати: «Це Аушвіц! Це Аушвіц!», бо її було депортовано в цей Аушвіц, який вчинили для євреїв. Але вона завжди була дуже акуратною з расизмом. Наприклад, у нас був малий Мойсей, то вона обзивала його біко^[4] — брудним африканцем, а мене — ніколи. Я тоді не розумів, що, попри свою вагу, вона була делікатною жінкою. Зрештою я припинив свої витівки, бо це нічого не дало, і моя мати не прийшла, але в мене ще довго були кольки й судоми, і навіть зараз це віддає мені, часом, болем у шлунку. Тоді я спробував показати себе інакше. Я почав цупити по магазинах — де помідор, де диню з розкладки. Я завжди чекав, щоб хтось подивився на мене, щоб це побачили. Коли виходив господар і давав мені ляпаса, я починав верещати, і так принаймні хоч хтось цікавився мною.

Якось перед бакалією я вкрав із розкладки яйце. Хазяйнувала там жінка, і вона мене бачила. Мені більше подобалося красти там, де були жінки, бо єдине, у чому я був упевнений, це те, що моя мати — жінка, інакше не буває. Я взяв яйце й поклав його в кишеню. Хазяйка підійшла, і я сподівався, що вона відзначить мене добрим помордасом. Але вона присіла біля мене навпочіпки й погладила по голові. Вона навіть сказала:

— Який же ж ти гарненький!

Спочатку я подумав, що вона хоче розжалобити мене і повернути своє яйце, тому я міцно тримав його в руці на дні кишені. Їй треба було тільки покарати мене, бо саме так повинна чинити мати, коли вона вас помічає. Та вона підвелася, пішла до прилавку і принесла мені ще одне яйце. А потім ще й поцілувала мене. Я пережив такий приплив надії, що не можу вам описати, бо це неможливо. Я цілий ранок не йшов звідти й чекав біля магазину. Не знаю, на що я сподівався. Іноді добра жінка мені усміхалась, і я стояв там з яйцем у руці. Мені було шість років чи приблизно стільки, і мені здавалося, що так уже буде назавжди, та це було тільки яйце. Я повернувся додому, і мені цілий день болів живіт. Мадам Роза пішла в поліцію, щоб давати фальшиві свідчення, про які її попросила мадам Лола. Мадам Лола була трансвеститка з п'ятого поверху, вона працювала в Булонському лісі, а до того була в Сенегалі чемпіоном із боксу; вона добре відчухла

одного клієнта в лісі, садиста, якому не пощастило нарватись на неї, бо він не знав, хто вона. Мадам Роза пішла засвідчити, що того вечора була з мадам Лолою в кіно, а потім вони разом дивилися телевізор. Я ще розповім вам про мадам Лолу, бо вона справді була не така, як усі, — так буває. Я любив її за це.

Діти всі дуже заразливі. Коли є один, одразу ж з'являються й інші. Отож нас було тоді в мадам Рози семеро, із них двоє — на день, яких мосьє Муса, місцевий сміттяр, якого всі знали, приводив, коли йшов збирати сміття о шостій ранку, бо в нього не було дружини, вона померла від чогось. По обіді він їх забирав і вже сам ними опікувався. У нас був Мойсей, ще молодший за мене; Бананія, який весь час шкірився, бо народивсь у доброму гуморі; Мішель із батьками в'єтнамцями, якого мадам Роза вже рік збиралася виставити за двері, бо вже рік минув, відколи за нього нічого не платять. Ця єврейка була порядною жінкою, але вона мала свої межі. Часто траплялося таке, що жінки, які гарували, їхали далеко, туди, де їм добре платили і був великий попит, і залишали своїх дітей у мадам Рози, щоб не повертатися. їхали — і з кінцями. Усе це — історії дітлахів, які не спромоглись вчасно викинутись і були непотрібні. Мадам Роза часом прилаштовувала їх у сім'ї, які почувалися самотньо і мали потребу, та це було важко, бо є закони. Коли жінка змушена гарувати, вона не має права на материнство, це через заняття проституцією. Тож вона боїться, що її позбавлять прав, і переховує своє дитя, щоб його не забрали. Вона влаштовує його до знайомих, які напевно зберігатимуть таємницю. Я не можу вам сказати про всіх дітей повій, яких я бачив у мадам Рози, але таких, як я, постійних, було мало. Після мене найдовше були Мойсей, Бананія і В'єтнамець, якого зрештою забрали в один ресторан на рю Мосьє-ле-Пренс і якого я вже й не упізнав би зараз, якби зустрів, так це далеко було.

Коли я почав вимагати власну матір, мадам Роза сказала, що я малий здирник і що всі араби такі, дай їм пальця, вони вже хочуть цілу руку. Насправді мадам Роза була не такою, це вона говорила через упередження, і я добре знав, що був її улюбленцем. Коли я починав репетувати, інші теж мене підтримували, і мадам Роза мала сімох дітлахів, які з ревом, хто голосніше, вимагали свою матір, і в неї був

справжній напад колективної істерії. Вона рвала на собі волосся, якого вже майже не мала, і в неї текли сльози через нашу невдячність. Вона закривала руками обличчя й гірко плакала, та цей вік не знає співчуття. Навіть штукатурка зі стіни обсіпалася, але не тому, що мадам Роза плакала, — просто вона вже відслужила своє.

У мадам Рози було сиве волосся, яке також обсіпалося, бо вже погано трималося. Вона дуже боялась облісити, це жахлива річ для жінки, в якій мало чого залишилось. У неї було більше дупи і більше грудей, ніж у будь-кого іншого, і коли вона дивилась у дзеркало, то широко всміхалася, ніби намагалася собі сподобатись. У неділю вона вбиралася з голови до ніг, надівала свою руду перуку, йшла у сквер Больйо і сиділа там годинами — вся така елегантна. Вона робила макіяж багато разів на день, та що тут поробиш. Із перукою та макіяжем її саму було не так помітно, і ще вона завжди ставила у квартирі квіти, щоб довкола неї було красивіше.

Заспокоївшись, мадам Роза завела мене в убиральню і сказала, що я заводій, а заводіїв завжди карають ув'язненням. Вона пояснила, що моя мати бачить усе, що я роблю, і якщо я хочу одного дня побачити її, я повинен вести чисте й чесне життя, без будь-яких дитячих правопорушень. Убиральня була замалою для двох, і мадам Роза через свій розмір влазила туди не вся, навіть цікаво, скільки в неї всього було як на одну людину. Я думаю, там, усередині, вона мала почуватися ще самотнішою.

Коли за когось із нас припиняли надсилати чеки, мадам Роза не викидала винуватця за двері. Так було з малим Бананією: його батько був невідомий, і з нього нічого було взяти; мати надсилала трохи грошей щопівроку та ще подеколи. Мадам Роза шпетила Бананію, та йому було начхати, бо він мав тільки три роки та свої усмішки. Мені здається, що мадам Роза, може, й віддала б у притулок Бананію, але не його усмішку, а позаяк одне без одного не виходило, доводилося тримати обох. До моїх обов'язків належало водити Бананію в африканські будинки на рю Біссон, щоб він бачив чорних. Мадам Роза дуже цим переймалася.

— Треба, щоб він бачив чорних, бо пізніше він не призвичаїться до них.

Отож я брав Бананію і вів його за руку. Його дуже радо зустрічали, бо це були люди, сім'ї яких залишилися в Африці, а одна

дитина завжди навіює думки про іншу. Мадам Роза й гадки не мала, ким був Бананія, якого насправді звали Туре^[5] — малійцем, сенегальцем, гвінейцем чи кимось іншим, його мати гарувала на рю Сен-Дені, доки не поїхала в бордель в Абіджані, а в цій професії такі речі не можна знати напевно. Мойсей також був дуже нерегулярний в оплаті, але тут мадам Роза не мала вибору, бо в притулок — такого між євреями не роблять. Що ж до мене, переказ на триста франків приходив щоразу на початку місяця, і я був неприступний. Я думаю, що в Мойсея була мати і що їй було соромно, бо її батьки нічого не знали про це, а вона була з хорошої родини, до того ж Мойсей був білявий і з блакитними очима і без відмітного носа: справжнє визнання її провини, варто було тільки глянути на нього.

Мої незмінні триста франків щомісяця змушували мадам Розу поважати мене. Мені виповнилось десять років, у мене почалися навіть підліткові проблеми, бо в арабів завжди рано встає. Тож я знав, що був для мадам Рози чимось стабільним і що вона десять разів подумає, перш аніж на щось наважитись. Як оце в убиральні, коли мені було шість років. Ви скажете, що я змішую роки, та це не так, і я вам поясню, коли дійду до того, як я нагло постарів аж на чотири роки.

— Слухай, Момо, ти старший, ти маєш подавати приклад, тож не зчиняй більше цей бордель через свою матір. Ваші матері! Вам пощастило, що ви їх не знаєте, бо у вашому віці ви ще вразливі, а це такі курви, що Боже ж мій, часом аж не віриться. Ти знаєш, що таке курва?

— Це ті, що гарують своїми дупами.

— І де лишень ти набрався цієї гидоти, але в тому, що ти говориш, чимало правди.

— Мадам Розо, а правда ж, ви теж гарували ду-пою, коли були молоді і вродливою?

Вона усміхнулася, їй подобалося чути, що вона була молоді і вродливою.

— Ти славний малий, Момо, та вгамуйся. Допоможи мені. Я стара і хвора. Відколи я вийшла з Аушвіца, у мене самі проблеми.

Вона була така засмучена, аж не видно було, що вона потворна. Я обійняв її за шию і поцілував. На вулиці казали, що це жінка без жалю, і справді, не було нікого, хто б її пожалів. Вона шістдесят п'ять років протрималася без жалю і часом їй треба було вибачити.

Вона так ридала, що мені захотілося пісяти.

— Перепрошую, мадам Розо, я хочу пісяти.

Потім я сказав їй:

— Гаразд, мадам Розо, про мою матір я зрозумів, що це неможливо, а можна тоді мені взяти собаку?

— Що-що? Ти гадаєш, тут є місце для собаки? І чим я її годуватиму? Хто їй надсилатиме перекази?

Та вона нічого не сказала, коли я вкрав маленького сірого в кучерях пуделя у притулку для тварин на рю Кальфетр і приніс додому. Я зайшов у притулок і попросився погладити пуделя, і хазяйка дала мені собаку, бо я дивився на нього так, як я можу. Я взяв його, погладив, а тоді чкурнув щодуху. Що-що, а бігати я вмію. Без цього в житті не можна.

Із цим собакою я завдав собі клопоту. Я аж надто прив'язався до нього. Інші теж, крім, хіба що, Бананії, якому на все начхати, він і так був щасливий без причини, та я й досі не бачив жодного чорного, щасливого з якоїсь причини. Я не спускав собаку з рук і не міг придумати йому ім'я. Щоразу, як мені на думку спадали Тарзан чи Зорро, я відчував, що є десь ім'я, якого немає ні в кого, і воно чекає. Зрештою, я вибрав Супер, але тимчасово, із правом перейменувати, якщо знайду щось краще. Я був переповнений зсередини і все це віддав Суперу. Не знаю, що я робив би без нього, це було справді нагально для мене — інакше я, ймовірно, скінчив би за ґратами. Коли я його вигулював, то почувався кимось, бо я був усе, що він мав у світі. Я любив його так, що навіть віддав. Мені було вже дев'ять років чи близько того, а в цьому віці дитина вже думає, принаймні, якщо вона нещаслива. Треба також сказати, хоч я нікого не хочу образити, що в мадам Рози було сумно, навіть, якщо ти звик. Отож коли Супер почав зростати для мене з погляду почуттів, я захотів дати йому життя, якого волів би й собі, якби міг. Зважте, що до того ж, це був не абихто, а пудель. Одна пані, яка сказала «О, який гарненький песик», запитала, чи він мій і чи не на продаж. Одяг у мене був убогий, вид — нефранцузький, і вона добре бачила, що цей собака іншої породи.

Я продав їй Супера за п'ятсот франків, і йому справді поталанило. П'ятсот франків я попросив за нього у цієї жіночки, щоб переконатися,

що вона справді заможна. Мені пощастило: у неї була навіть машина з водієм, і вона одразу ж сховала в неї Супера на випадок, якщо в мене є батьки, які можуть зчинити гвалт. А зараз я вам скажу, та ви не повірите. Я взяв ті п'ятсот франків і жбурнув їх у каналізаційний люк. Тоді я сів на тротуар і ридма заривав, затуливши очі кулаками, але я був щасливий. У мадам Рози було небезпечно, ми всі висіли на волосині з хворою старою, без грошей і під загрозою притулку. Хіба ж це життя для собаки?

Коли я повернувся додому і сказав їй, що продав Супера за п'ятсот франків і спустив гроші в каналізацію, мадам Роза перелякалася до смерті, вона зиркнула на мене, кинулася до своєї кімнати й зачинилася на два оберти. Відтоді вона завжди зачинялася на ключ, укладаючись спати, на випадок, якщо я знову спливу з розуму і наважусь перерізати їй горло. Інші дітлахи зчинили жахливий галас, коли довідались, бо насправді вони не любили Супера, їм аби погратися.

Їх тоді була ціла купа, семеро чи восьмеро. Була Саліма, яку мати встигла врятувати, коли сусіди донесли, що вона є вуличною повією, і до них наскочила соціальна служба, щоб позбавити її прав. Вона перервала візит клієнта і зуміла спустити Саліму, яка чекала в кухні, униз через вікно, і всю ніч переховувала її в баку для сміття. А вранці заявилася до мадам Рози в істеричному стані з дівчам, від якого тхнуло покиддю. Ще був проїздом Анту-ан, справжній француз, єдиний — із народження, і всі його уважно роздивлялися, щоб побачити, які вони є. Та йому було тільки два роки, тож дивитися було ні на що. Інших я не пригадую, бо матері приходили по своїх дітей, і вони весь час мінялися. Мадам Роза казала, що жінкам, які гарують, бракує моральної підтримки через те, що *сатанери* вже не роблять свою роботу, як належить. Тож їм потрібні їхні діти, аби було заради чого жити. Вони приходили часто, коли мали хвилинку, або коли хворіли, і з цієї нагоди вивозили свою малечу на природу. Я ніколи не розумів, чому повіям, які стоять на обліку, не дозволено виховувати своїх дітей, адже інші дозволяють собі, що хочуть. Мадам Роза вважала, що це через величезне значення дупи у Франції. Тут це набуває таких масштабів, що не можна й уявити, якщо сам не бачив. Мадам Роза казала, що дупа у Франції — це, разом із Людовіком XIV, найважливіше, що в них є, ось чому проститутток, як їх називають,

переслідують, бо чесні жінки хочуть мати монополію на ліжко. Я сам бачив у нас матерів у сльозах, бо їх виказали поліції, що вони мають дитину, займаючись своєю професією, і вони насправді вмирали від страху. Мадам Роза їх заспокоювала, вона їм пояснювала, що в неї є комісар поліції, який сам був сином повії і який її захищає, і що в неї є єврей, який робить фальшиві документи, які ніхто не може відрізнити від справжніх, такі вони схожі. Я ніколи не бачив того єврея, бо мадам Роза його приховувала. Вони заізнались у єврейському гуртожитку в Німеччині, де їх не знищили тільки через помилку, і вони поклялися, що більше їх не впіймають. Єврей мешкав десь у французькому кварталі і штампував фальшиві папери, як навіжений. Це його турботами мадам Роза мала документи, які підтверджували, що вона була не вона, а як усі. Вона казала, що з цими паперами навіть ізраїльтяни нічого б не мали проти неї. Звісно, вона ніколи не почувалась у цілковитій безпеці, бо для цього треба бути мертвим. А життя — це завжди паніка.

Отже я казав вам, що коли я віддав Супера, щоб забезпечити йому майбутнє, якого в нас не було, малеча галасувала кілька годин, крім Бананії, дуже вдоволеного, як завжди. Кажу вам, що цей поганець був не від світу цього, бо мав уже чотири роки і досі був задоволений.

Перше, що мадам Роза зробила другого дня, це відвела мене до лікаря Каца — перевірити, чи мені, бува, не потьмарився розум. Мадам Роза хотіла, щоб у мене взяли кров і перевірили, чи я не сифілітик, як усі араби. Але лікар Кац так розлютився, що в нього аж борода затремтіла — я забув вам сказати, що в нього була борода. Він нагримав на мадам Розу якимось по-їхньому і додав, що це те саме, як і «орлеанські чутки»^[6]. «Орлеанські чутки» — це про те, що євреї з магазину готового одягу насправді не накачували наркотиками білих жінок, щоб відправляти їх у борделі, як про них усі говорили.

Мадам Роза все ще була схвильована.

— Що конкретно сталося?

— Він узяв п'ятсот франків і викинув їх у каналізаційний люк.

— Це в нього перший напад?

Мадам Роза дивилася на мене, не відповідаючи, а я був дуже сумний. Мені ніколи не подобалося завдавати людям болю, я філософ. На каміні за спиною лікаря Каца стояв човен із білосніжними крильми, і через те, що я був нещасливий і хотів податися кудись, дуже далеко,

далеко від себе, я взявся керувати ним, я піднявся на борт і твердою рукою повів його крізь океани. Я думаю, що саме там, на борту вітрильника лікаря Каца, я вперше відлетів далеко. Доти я не міг сказати, що я справді дитина. І зараз іще, коли хочу, я можу піднятися на борт вітрильника лікаря Каца і полетіти далеко сам. Я ніколи не розповідав про це нікому і завжди вдавав, ніби я тут, поруч.

— Лікарю, я вас прошу добре обстежити цю дитину. Ви заборонили мені нерви через серце, а він продав найдорожче, що мав у світі, і жбурнув п'ятсот франків у каналізацію. Навіть в Аушвіці таке не робили.

Лікар Кац був добре відомий своїм християнським милосердям серед євреїв і арабів довкола рю Біссон, він лікував усіх від ранку до вечора і навіть пізніше. У мене залишилися про нього дуже добрі спомини, це було єдине місце, де я чув, що про мене говорили і мене вивчали, як щось важливе. Я часто сюди приходив сам, не тому, що був хворий, а щоб посидіти в залі очікування. Я лишався там довгий час. Лікар чудово розумів, що я не на прийом і що я займаю стілець, коли у світі стільки горя, та він завжди дуже привітно усміхався мені й не сердився. Дивлячись на нього, я часто думав, що, якби в мене був батько, я обрав би лікаря Каца.

— Він любив цього собаку до божевілля, він тримав його на руках навіть уві сні, і що він робить? Він його продає і викидає гроші. Ця дитина не така, як усі, лікарю. Я побоююсь, чи не було в його родині випадків раптового божевілля.

— Я можу вас запевнити, мадам Розо, що нічого не станеться, геть нічого.

Я заплакав. Я добре знав, що нічого не станеться, та вперше я почув це так відверто.

— Нема чого плакати, мій маленький Мохамеде. Втім, ти можеш плакати, якщо тобі це подобається. Він часто плаче?

— Ніколи, — відповіла мадам Роза. — Ця дитина ніколи не плаче, й однак, знає Бог, як я страждаю.

— Отже ви бачите, що йому вже краще. Він плаче. Він розвивається нормально. Ви добре зробили, що привели його до мене, мадам Розо, я випишу вам заспокійливі. Це лише ваша тривога.

— Коли опікуєшся дітьми, лікарю, треба багато хвилюватися, бо інакше з них поробляться хулігани.

По дорозі додому ми йшли вулицею рука в руці. Мадам Роза любить, щоб її бачили з кимось. Вона завжди довго вдягається перед виходом, бо вона була жінкою, і це ще в неї залишилося трохи. Вона накладає багато макіяжу, та в її віці вже марно ховатися. Вона має вигляд старої єврейської жаби в окулярах і на додаток з астмою. Піднімаючись сходишками з покупками, вона змушена весь час зупинятися, і тоді каже, що колись на півдорозі помре, наче це має значення — чи дійшла вона до сьомого поверху перед смертю.

Удома на нас чекав мосьє Н'Да Амеде, звідник, якого ще називають сатанером. Якщо ви знаєте наш куток, вам відомо, що тут завжди повно аборигенів, які всі приїзять до нас з Африки, як зрозуміло з назви. Тут багато їхніх будинків, які називають нетрями, там у них немає предметів першої потреби, на кшталт гігієни чи опалення від паризького муніципалітету, який ще сюди не дістався. Трапляються гуртожитки чорних, де їх мешкає сто двадцять душ, по вісім на кімнату, з одним-єдиним клозетом унизу, тож вони ходять усюди, бо це така річ, коли чекати не можна. Ще до мене були бідонвілі^[7], та Франція їх зруйнувала, щоб ніхто не побачив. Мадам Роза розповідала, що в одному гуртожитку в Обервільє сенегальці задушилися через вугільні пічки, які поставили в кімнати із зачиненими вікнами, і на завтра там усі були мертві. Вони вчаділи через погані гази, які виходили з пічки, поки вони спали сном праведників. Я часто навідувався до сенегальців неподалік рю Біссон, і вони завжди були мені раді. Вони були, переважно, мусульмани, як і я, та причина не в тому. Я думаю, їм подобалося дивитися на дев'ятирічного хлопчика, який не мав іще жодних уявлень у голові. У старих завжди є уявлення. Наприклад, це неправда, що всі чорні однакові.

Мадам Самбор, яка в них куховарила, була геть не схожа на мосьє Діа, коли очі звикали до темряви. Мосьє Діа був несмішний. У нього такі очі, якими можна налякати. Він увесь час читав. Ще в нього була бритва з таким довгим лезом, яке не складалося, коли натискаєш на пімпочку. Він нею голився, та ви б її бачили! У гуртожитку їх було п'ятдесят, і всі йому підкорялися. Коли він не читав, то робив на

підлозі вправи, щоб бути найсильнішим. Він був дуже здоровий, та йому все було замало. Я не розумів, навіщо людина, коли вона вже така кремезна, докладає стільки зусиль, щоб стати ще дужчим. Я в нього про це ніколи не запитував, але мені здається, що він не почувався достатньо міцним, щоб зробити усе те, що хотів. Я теж часом готовий луснути, так мені хочеться бути сильним. Часом я мрію стати фараоном^[8] і не боятися більше нікого й нічого. Я тинявся довкола комісаріату на рю Дедон, але без надії, бо добре знав, що у дев'ять років це неможливо, я був ще надто малолітній. Я мріяв бути фараоном, бо в них є сила безпеки. Мені здавалося, що це наймогутніше, що тільки є, я не знав тоді, що бувають іще комісари поліції, думав, на фараонах усе закінчується. Тільки пізніше я дізнався, що є значно сильніші, але до префекта поліції я ніколи не підносився, такого я навіть уявити собі не міг. Мені було тоді вісім, дев'ять або десять років, і я дуже боявся залишитися сам у світі. Що важче мадам Розі було долати поверхи і що довше вона сиділа після того, то меншим я почувався, і мені було страшно.

А ще й це питання з моїм днем народження, яке мені чимало дошкуляло, особливо, коли мене завернули зі школи через те, що я нібито замалий для свого віку. Зрештою, це не мало жодного значення, бо свідоцтво, яке доводило, що я взагалі народився і що все в мене як слід, було фальшивим. Як я вже казав, мадам Роза мала їх удома багато і могла навіть довести, що ніколи не була єврейкою, якщо поліція робитиме обшуки, щоб знайти її. Вона захистилася з усіх боків після того, як її схопила була зненацька французька поліція, що працювала на німців, і запхнула на Велодром^[9] для євреїв. Потім її відвезли в гуртожиток у Німеччині, де євреїв спалювали. Вона завжди боялася, але не так, як усі, їй було ще страшніше.

Якось уночі я почув, що вона кричить уві сні, я прокинувся і побачив, що вона встала. У нас було дві кімнати, і одну вона тримала тільки для себе, хіба що було дуже людно, тоді ми з Мойсеєм ночували в неї. Так було й тієї ночі, але Мойсея тоді з нами не було, він був у одній єврейській сім'ї, яка ним цікавилась і взяла його на оглядини — придивитися, чи він придатний для усиновлення. Він повертався додому чисто мертвий, так викладався, щоб їм сподобатися. Вони тримали кошерну бакалію на рю Тьєн.

Коли мадам Роза заводала, це мене розбудило. Вона увімкнула світло, і я розплющив одне око. У неї трусилася голова і були такі очі, ніби вона щось побачила. Тоді вона встала з ліжка, одягла пеньюар і витягла ключ, схований під шафою. Коли вона нахиляється, у неї дупа ще більша, ніж завжди.

Вона вийшла на сходи і пішла вниз. Я рушив за нею, бо вона була така налякана, що я не зважився залишитися сам.

Мадам Роза спускалась то у світлі, то в темряві, бо вимикач-автомат з огляду на економію спрацьовує майже моментально, управитель — мерзотник. У якийсь момент, коли стало темно, я, як дурень, увімкнув його, і мадам Роза, поверхом нижче, зойкнула, їй здалося, що там хтось є. Вона подивилася вгору, тоді вниз і знову почала спускатись, я за нею, та вже не торкався вимикача, він лякав нас обох. Я зовсім не розумів, що відбувається, іще менше, аніж завжди, і від цього завжди ще страшніше. У мене трусилася коліна, жахливо було дивитись, як ця єврейка скрадалася поверх за поверхом із такими хитрощами, наче там було повно ворогів або ще страшніше.

Діставшись виходу, мадам Роза не вийшла на вулицю, а повернула ліворуч, до сходів у підвал, де немає світла і темрява навіть улітку. Мадам Роза забороняла нам ходити туди, бо саме в таких місцях душать дітей. Коли мадам Роза повернула на ті сходи, я подумав, що це вже все, приїхали, вона зовсім спала з розуму, і збирався вже бігти будити лікаря Каца. Та мені було так моторошно, що я вирішив краще залишитись і не ворухитись, бо був певен, що тільки-но ворухнуся, усі потвори враз вирвуться і з галасом кинуться на мене з усіх темних закутків, де вони ховалися відтоді, як я народився.

У цей момент я побачив слабке світло. Воно йшло з підвалу, і це мене трохи заспокоїло. Потвори, зазвичай, не запалюють світло, найбільше їм подобається морок.

Я спустився в коридор, який тхнув сечею і навіть чимось гіршим, бо в гуртожитку чорних поруч був тільки один клозет на сто осіб і вони справляли нужду, де могли. Підвал був розділений на кілька приміщень, і одні двері були відчинені. Саме туди увійшла мадам Роза, і звідти пробивалося світло. Я зазирнув.

Посередині стояло червоне крісло, геть продавлене, засмальцьоване й перекошене, і мадам Роза сиділа в ньому. Каміні стирчали з голих стін, наче вишкірені зуби. На комоді стояв

єврейський свічник і горіла одна свічка. На диво, тут було навіть ліжко, придатне тільки на смітник, але з матрацом, ковдрами й подушками. Ще були мішки з картоплею, нагрівам, каністри й картонні коробки, заповнені бляшанками сардин. Я був такий здивований, що забув боятися, лишень почав відчувати холод, бо вискочив без штанів.

Мадам Роза у кріслі ще з хвилину сиділа нашорошена, а тоді задоволено посміхнулася. Вона поглядала лукаво і навіть переможно. Ніби зробила щось дуже вправно і вдало. Потім вона підвелась. У кутку стояла мітла, і вона заходилася замітати у підвалі. Це не варто було робити, бо піднімався пил, а гіршого нема для її астми. Їй одразу ж стало важко дихати й засвистіло у бронхах, та вона й далі замітала, і не було нікого, щоб їй сказати, окрім мене, усім було наплювати. Звісно, їй платили, щоб вона дбала про мене, і єдине, що ми мали спільного — те, що не мали нічого й нікого. Та пил — це найгірше, що тільки є, для її астми. Нарешті вона поставила мітлу і хотіла задмухнути свічку, та їй забракло подиху, попри всі її розміри. Тоді вона зволожила пальці язиком і так загасила свічку. Я одразу ж ушився, бо знав, що вона закінчила і зараз почне підніматися.

Ні, я нічого не зрозумів, та це не вперше. Я не міг уторопати, яка втіха зійти серед ночі сім поверхів з гаком, щоб усістись у підвалі з хитрим виглядом.

Коли вона повернулася, то вже не боялась і я теж, бо це передається. Ми обоє заснули сном праведників. Я багато розмірковував про це і думаю, що мосьє Аміль помилявся, коли казав так. Я думаю, що найкраще сплять несправедні, бо їм плювати на все, а праведні не можуть склепити очей, бо з усього псують собі нерви. Інакше вони не були б праведними. Мосьє Аміль завжди вигадує такі вислови, як от: « повірте старому на слово » або « як я мав честь вам казати » — і цілу купу інших, які мені дуже подобаються, через них я й згадав про нього. Це така людина, що краще й не буває. Він навчив мене писати « мовою моїх предків », він завжди казав « предків », бо про моїх батьків не хотів і говорити зі мною. Він читав зі мною Коран, бо мадам Роза казала, що для арабів це добре. Коли я питав її, звідки вона знає, що мене звать Мохамед і що я справжній мусульманин, якщо я не маю ні батька, ні матері, та жодного документа, щоб міг про мене засвідчити, вона дратувалась і казала, що одного дня, коли я буду великим і міцним, вона пояснить мені ці речі, та зараз, коли я ще

вразливий, вона не хоче завдавати мені такого жахливого удару. Також вона завжди казала, що найголовніше, що треба щадити в дітей, це вразливість. Утім мене не обходило, що моя мати гарувала, і якби я її знав, я любив би її і дбав би про неї, я був би для неї хорошим сатанером, як мосьє Н'Да Амеде, про якого я оце мав честь згадати. Я був дуже задоволений, що в мене є мадам Роза, та якби я міг іще мати собі когось на додаток і краще, я б не відмовився, якого дідька. Я б міг опікуватися мадам Розою також, навіть якби в мене була справжня мати, щоб про неї турбуватись. У мосьє Н'Да Амеде кілька жінок, яким він надає захист.

Якщо мадам Роза знала, що я Мохамед і мусульманин, виходить, я мав своє походження і був не безрідний. Я хотів знати, де моя мати і чому вона не приходить мене навідати. Та мадам Роза завжди починала плакати і казала, що я невдячний, що я не відчуваю до неї нічого і хочу когось іншого. Я полишав це. Гаразд, я знав, що коли жінка в житті гарує, завжди є таємницею, якщо в неї дитина, яку вона не змогла упередити гігієною: тоді це, як кажуть французькою, «шльондрині діти». Дивно тільки, чому мадам Роза була певна, що я Мохамед і мусульманин. Вона ж не вигадала це, щоб зробити мені приємно. Якось я говорив про це з мосьє Амільем, коли він розповідав мені про життя Сіді Абдеррахмана, покровителя Алжиру. -

Мосьє Аміль приїхав до нас з Алжиру, він був там тридцять років тому, тоді ж, коли ходив на богомілля в Мекку. Тож його улюблений святий — Сіді Абдеррахман Алжирський, бо «своя сорочка до тіла ближча», як він каже. Та в нього є килим з іще одним співвітчизником: Святий Сіді Уалі Дада завжди сидить на своєму молитовному килимі, який тягнуть риби. Це може здатися несерйозним — риби, які тягнуть килим у повітрі, але так вимагає релігія.

— Мосьє Аміль, як так вийшло, що про мене відомо, що я Мохамед і мусульманин, коли в мене немає жодних посвідчень?

Мосьє Аміль завжди піднімає руку, коли хоче сказати, що на все воля Божа.

— Мадам Роза прийняла тебе, коли ти був зовсім маленьким, і вона не веде реєстр народжень. Відтоді у неї перебувало багато дітей, мій маленький Мохамеде. У неї є професійні таємниці, адже чимало дам платять за мовчання. Вона записала тебе, як Мохамеда, отже, мусульманина, і той, хто призвів тебе на світ, більше не давав про себе

знати. Єдиний знак, який він подав, це був ти, мій маленький Мохамеде. І ти гарне дитя. Треба думати, що твого батька вбили на алжирській війні, це красиво й велично. Він був героєм боротьби за незалежність.

— Мосьє Аміль, я б волів мати батька, ніж героя. Краще б він став добрим сатанером і дбав про мою матір.

— Ти не повинен говорити таких речей, мій маленький Мохамеде. Треба зважати, що для таких справ є і югослави, і корсиканці, а то все завжди на нашу голову. Важко виховувати дитину в цьому кварталі.

Та в мене склалося враження, що мосьє Аміль таки щось знав і не казав мені. Це була дуже гідна людина, і якби він усе життя не був мандрівним продавцем килимів, він міг би стати кимось дуже хорошим, може, він сам сидів би на летючому килимі, який тягнуть риби, як отой інший магриб-ський святий, Сіді Уалі Дада.

— А чому мене відправили зі школи, мосьє Аміль? Мадам Роза спочатку казала, що це через те, що я був замалий для свого віку, потім, що я був завеликий для свого віку, потім, що я не маю того віку, який мусив би мати, і вона повела мене до лікаря Каца, а той сказав їй, що я, ймовірно, буду якийсь особливий, як великий поет.

Мосьє Аміль здавався дуже сумним. Це через його очі. У людей завжди найсумніше — в очах.

— Ти дуже вразлива дитина, мій маленький Мохамеде, і це робить тебе трохи несхожим на інших...

Він усміхнувся.

— Уразливість — це така річ, що сьогодні люди від неї не вмирають.

Ми розмовляли арабською, бо французькою це так не звучить.

— Може, мій батько був великим розбійником, мосьє Аміль, і всі його бояться, навіть згадувати про нього?

— Та ні, зовсім ні, Мохамеде. Я ніколи нічого такого не чув.

— А що ви чули, мосьє Аміль?

Він опустив очі й зітхнув.

— Нічого.

— Нічого?

— Нічого.

Зі мною в нього завжди одне й те саме. Нічого.

Урок було закінчено, і мосьє Аміль почав мені розповідати про Ніццу, це моя улюблена оповідь. Коли він говорить про клоунів, які танцюють на вулицях, і про веселих велетнів на візках, я почувуюся як удома. Ще я люблю ліси мімози, які в них там є, і пальми, і білих-білих птахів, які б'ють крильми, неначе аплодують, такі вони щасливі. Яюсь я намовив Мойсея і ще одного пацана, якого звали інакше, піти до Ніцци пішки і жити там у мімозовому лісі з того, що вполюємо. Ми вирушили вранці й дійшли до Пляс Пігаль, а там злякалися, бо відійшли вже далеко, тож повернулися. Мадам Роза думала, що збожеволіє, та вона завжди так висловлюється.

Отже, як я мав честь казати, коли ми з мадам Розою повернулися після візиту до лікаря Каца, ми застали в хаті мосьє Н'Да Амеде, а це мужчина, одягнений краще, ніж ви можете собі уявити. Це найбільший сатанер і звідник поміж усіх паризьких чорних, і він приходить до мадам Розі, щоб вона писала йому листи до сім'ї. Він більше нікому не хоче говорити, що не вміє писати. На ньому був костюм із рожевого шовку, якого навіть можна було торкнутися, рожевий капелюх і рожева сорочка. Краватка теж була рожева, й у цьому вбранні він був неперевершений. Він приїхав до нас із Нігеру, це одна з багатьох країн у них в Африці, і зробив себе сам. Він це повторював увесь час. «Я зробив себе сам», разом із костюмом і коштовними перснями на пальцях. Він їх мав по одному на всіх пальцях, і коли його втопили у Сені, йому відтяли пальці разом із перснями, бо це була сплата якихось рахунків. Я кажу вам це одразу, щоб уберегти вас від переживань пізніше. За життя він мав найкращі двадцять п'ять метрів тротуару на Пляс Пігаль і робив собі манікюр на нігтях, теж рожевий. Ще я забув про жилет. Він постійно торкав себе кінчиком пальця за вуса, дуже обережно, наче хотів бути з ними ввічливим. Він завжди приносив мадам Розі маленьке тістечко на подарунок, хоч вона воліла б краще парфуми, бо боялась іще більше поглядшати. Я ніколи не чув від неї поганого запаху аж до значно пізнішого часу. Тож парфуми найбільше пасували мадам Розі на дарунок, у неї все було заставлено флаконами з парфумами, та я ніколи не розумів, навіщо вона найперше пхає їх за вуха, наче петрушку в телячу голову^[10]. Цей чорний, про якого я кажу, мосьє Н'Да Амеде, був насправді неписьменний, бо він рано зробив

себе і не мав часу ходити до школи. Я не переказуватиму тут історію, та чорні багато страждали і треба їх зрозуміти, якщо можеш. Ось чому мадам Роза писала для мосьє Н'Да Амеде листи, які він відправляв у Нігер своїм батькам, він знав, як написати їхнє ім'я. У них там був жахливий расизм, такий, що дійшло до революції, тоді вони встановили свій режим і перестали страждати. Від расизму я не потерпав, отож не знаю, що мені допоможе. Зрештою, у чорних мають бути й інші недоліки.

Мосьє Н'Да Амеде сідав на ліжко, у якому ми спали, коли нас було троє-четверо, бо коли більше, то я йшов спати до мадам Розі. Або він лишався стояти і ставив на ліжко ногу, пояснюючи мадам Розі, що треба написати в листі до його батьків. Коли мосьє Н'Да Амеде говорив, він робив багато жестів і збуджувався, і зрештою доходив навіть до того, що серйозно дратувався і гнівався, зовсім не тому, що був злий, а через те, що хотів сказати своїм батькам значно більше речей, аніж йому дозволяли його можливості. Починалося завжди з «дорогого й шановного батька», а тоді він починав яритися, бо його сповнювали дивні почуття, для яких він не знаходив слів, і вони залишалися в його серці. Йому, так би мовити, бракувало статків, бо ж для кожного слова йому потрібні були золото й діаманти. Мадам Роза писала для нього листи, в яких він начебто самостійно вчився, щоб стати підрядником на державних будівництвах, зводити греблі й зробитися благодійником своєї країни. Коли вона йому це читала, він млів від задоволення. Вона любила, коли мосьє Н'Да Амеде був щасливий, слухаючи всі ці речі, які він робив у своїх листах, і він завжди клав у конверт гроші, щоб додати словам вірогідності. Він був у захваті, у своєму рожевому костюмі з Єлисейських Полів, і мадам Роза казала потім, що коли він слухав, у нього були очі справжнього вірного, і що африканські чорні — бо є ще й інші — досі найкращі серед них. Справжні вірні — це ті, хто вірить у Бога, як мосьє Аміль, який говорить мені про Бога весь час. Саме він пояснив мені, що це такі речі, яких треба навчитися, поки ти ще молодий і здатний сприймати все.

У мосьє Н'Да Амеде на краватці вигравав діамант. Мадам Роза казала, що це справжній, а не фальшивий діамант, як можна було подумати, бо так часто роблять заради безпеки. Дідусь мадам Розі по матері мав справу з діамантами, і вона успадкувала від нього деякі

знання. Діамант був у мосьє Н'Да Амеде під обличчям, яке також блищало, але з інших причин. Мадам Роза ніколи не пам'ятала, що вона минулого разу писала його батькам в Африку, та це не мало значення, бо що менше маєш, то більше хочеться вірити, казала вона. До речі, мосьє Н'Да Амеде не присікувався, йому було байдуже, аби тільки його батьки були щасливі. Часом він навіть забував про батьків, і казав собі, ким він є вже зараз і як стане ще більшим. Я в житті не бачив, щоб людина могла отак говорити про самого себе. Він горлав, що всі його поважають і що він — король. Так, він горланив: «Я король!» — і мадам Роза записувала це, разом із мостами, греблями й усім іншим. Потім вона казала мені, що мосьє Н'Да Амеде повний мішіге, це єврейською означає божевільний, і що це небезпечний божевільний, тому треба з ним погоджуватися, щоб не мати проблем. Він уже, начебто, убивав людей, та це були чорні, які не мали особи, бо вони не французи, а поліція цікавиться лише тими, хто існує. Одного дня він заївся з алжирцями й корсиканцями, і мадам Розі довелося писати його батькам листа, який не подобався нікому. Не треба думати, що в сатанерів немає проблем, як у всіх інших.

Мосьє Н'Да Амеде завжди приходив із двома охоронцями, бо він був не дуже певний, і його треба було захищати. Ці охоронці, ніде тавра ставити, такі вони мали бридкі мармизи й навіювали страх. Один був боксером, якому стільки товкли пику, що все у нього зрушилося з місця, одне око було нижче другого, ніс — тицьнутий і брови поскубані до надбрівних дуг через часте втручання рефері; друге око також не сиділо на місці, а випиналося, наче вискочило від того удару, яким припечатали перше. Та він був здоровенний, і понад те — мав такі ручища, яких більше немає в природі. Мадам Роза мені казала, що уві сні ростеш швидше, то кулаки в цього мосьє Боро, певно, спали все життя, такі вони були величезні.

В іншого охоронця голова ще лишалася незайманою. На жаль. Мені особисто не подобаються люди, в яких обличчя безперервно змінюється, розбігається на всі боки і ніколи не має однакового вигляду два рази поспіль. Про таких кажуть «слизький тип». Звісно, у нього мали бути свої причини, хто їх не має, у кожного є, що приховати, та цей, присягаюся, мав такий слизький вигляд, що волосся дибки ставало від самої думки про те, що він міг приховувати. Ви розумієте, що я хочу сказати? На додачу він мені безперестанку

посміхався, і хоч це неправда, що чорні їдять дітей, усе це «орлеанські чутки», та мене не полишало враження, що я викликаю в нього апетит, а вони ж таки були людожерами у себе в Африці, це доведений факт. Коли я проходив повз нього, він хапав мене, садовив собі на коліна і казав, що в нього є хлопчик мого віку і що він навіть подарував йому ковбойське знаряддя, яке мені завжди хотілося мати. Справжній покидьок, що й казати. Може в ньому й було щось хороше, як у кожному, якщо пошукати, та в мене жижки трусилися від його очей, які двічі поспіль не мали однакового виразу. Він мав це знати, бо якимось приніс мені фісташки, брехло таке. Фісташки нічого не варті, один нещасний франк. Якщо він хотів купити мене за це, він помилився, повірте мені. Я розповідаю цю деталь, бо саме за цих обставин, які від мене не залежали, у мене стався новий напад жорстокості.

Мосьє Н'Да Амеде завжди приходив диктувати в неділю. У цей день жінки не гарували, це був «день перемир'я», і одна чи дві завжди були в хаті, вони приходили по своїх дітлахів, щоб вивести їх подихати десь у парк або разом пообідати. Я вам можу сказати, що жінки, які гарують, іноді найкращі матері у світі, бо так вони забувають про клієнтів і, до того ж, дитина — це дає їм майбутнє. Звісно, є й такі, що не приходять і більше не дають про себе знати, та це не означає, що вони не померли і не мають виправдання. Часом вони повертають своїх малят тільки назавтра вдень, аби побути з ними якнайдовше, перш аніж повернутися до роботи. Отож того дня вдома були тільки постійні діти, насамперед ми з Бананією, за якого вже понад рік не платили, та йому було по барабану, він почувався як удома. Ще був Мойсей, та він уже готувався до переїзду в одну єврейську сім'ю, яка ще тільки хотіла пересвідчитися, що в нього немає нічого спадкового, як я вже мав честь казати, бо це найперша річ, про яку треба подбати, перш аніж починати любити дитину, якщо не хочеш мати проблем потім. Лікар Кац зробив йому довідку, але ті люди хотіли добре подивитися, перш аніж зважитися.

Бананія був іще щасливіший, аніж завжди, він щойно виявив свого пісюна, і це була його перша пригода. Я вчив якісь мудроти, в яких не розумів геть нічого. Та мосьє Аміль власноруч написав мені їх, тож це не мало значення. Я вам можу й зараз їх повторити, бо йому це було б приємно: *«Еллі хабб алла ля ібрі гхірху субхай ад даїм ля язуль...»*. Це означає, що тому, хто любить Бога, нічого більше не треба,

крім Нього. Я таки не відмовився б і від більшого, та мосьє Аміль хотів, щоб я вивчав свою релігію, бо навіть якщо я залишусь у Франції до самої смерті, як сам мосьє Аміль, мені треба пам'ятати, що в мене є своя країна, а це краще, аніж нічого. Моя країна — це має бути Алжир чи Марокко, навіть якщо з погляду документів мене немає ніде. Мадам Роза у цьому певна, вона ж не знічев'я виховує мене як араба. Ще вона казала, що на це не зважає, що всі рівні, коли сидять у лайні, і якщо євреї й араби ріжуть одне одного, то не треба думати, що євреї й араби відрізняються від інших, усе це саме через братерство, окрім хіба що у німців — у них іще гірше. Я забув вам сказати, що мадам Роза тримала під ліжком портрет мосьє Гітлера, і коли їй було зле і вона вже не знала, якому святому молитися, вона витягала портрета, дивилася на нього й одразу ж почувалася краще. Таки одним великим клопотом було менше.

Я можу посвідчити на користь мадам Рози: вона хоч і єврейка, та це була свята жінка. Звісно, їдло вона нам завжди давала найдешевше і жахливо мордувала мене з рамаданом. Двадцять днів без їдла, уявіть, — це для неї була манна небесна, тож вона набувала переможного вигляду, коли приходив рамадан, і я вже не мав права на гефілте фіш^[11], яку вона готувала власноруч. Вона поважала вірування інших, корова така, та я бачив, як вона їла шинку. Коли я казав їй, що вона не має права на шинку, вона реготалась, і квіт. Я не міг завадити їй втішатися на рамадан і змушений був красти з розкладки в бакалії в одному з кварталів, де мене не знали як араба.

Отож була неділя, й мадам Роза весь ранок проплакала, у неї траплялися незрозумілі дні, коли вона весь час плакала. Не треба було їй набридати, коли вона плакала, бо це були її найкращі моменти. Так-так, я пригадую, що малий в'єтнамець дістав того ранку по дулі, бо завжди ховався під ліжко, коли дзвонили у двері. Він уже перемінив двадцять родин за три роки, відколи залишився без нікого, і йому це по-справжньому набридло. Я не знаю, чому так відбувалося, та колись спробую з'ясувати. До речі, дзвінок у двері у нас нікого не радував, бо ми завжди боялися візиту соціальної служби. У мадам Рози були фальшиві папери на всі смаки, вона це владнала з одним єврейським приятелем, який штампував їх про запас, відколи повернувся живий. Не пригадую, чи я вже вам казав, що її ще захищав один комісар поліції, якого вона ростила, поки його мати працювала нібито

перукаркою у провінції. Та завжди є завидючі люди, і мадам Роза боялася, що на неї донесуть. Крім того, одного разу на світанку її вже збудив рвучкий дзвінок у двері о шостій ранку, і її відвели на Велодром, а звідти — у єврейські гуртожитки в Німеччині. Тож тоді оце прийшов мосьє Н'Да Амеде зі своїми двома охоронцями, щоб йому написали листа, і серед них отой слизький тип, якому ніхто не ризикнув би показати спину. Не знаю, чому я так на нього уївся, та, гадаю, тому, що мені було дев'ять або десять із чимось років і мені вже потрібен був хтось, щоб ненавидіти, як усім.

Мосьє Н'Да Амеде поставив ногу на ліжко, і в нього була товста сигара, з якої на все довкола падав попіл, та він не переймався, а одразу ж оголосив своїм батькам, що незабаром повернеться в Нігер, щоб жити й чесно працювати. Зараз мені здається, що він і сам у це вірив. Я часто помічав, що люди починають вірити у те, що говорять, це їм потрібно, щоб жити. Я це кажу не для того, щоб здаватися філософом, я справді так думаю.

Я забув додати, що комісар поліції, який був сином повії, про все дізнався і все пробачив. Він навіть іноді приходив обняти мадам Розу за умови, що вона не п'яткатиме. Саме це має на увазі мосьє Аміль, коли говорить, що все добре, що на добре виходить. Я це розповідаю, щоб додати трохи доброго гумору.

Поки мосьє Н'Да Амеде говорив, його охоронець сидів в одному з крісел у кімнаті й полірував нігті, другий тим часом не зважав. Я хотів вийти попісяти, але другий охоронець, про якого я розповідаю, перехопив мене по дорозі та всадив собі на коліна. Він подивився на мене, обдарував усмішкою, навіть зсунув назад свого капелюха, і промовив таке:

— Ти нагадуєш мені мого сина, мій маленький Момо. Він зараз відпочиває на морі в Ніцці зі своєю матінкою, завтра вони повертаються. У малого завтра свято, він народився у цей день, і він дістане велосипеда. Ти можеш приходити до нас, коли хочеш, щоб погратися з ним.

Не уявляю, що мене забрало, та в мене роками не було ні матері, ні батька, хоч би й без велосипеда, і цей приходив мене мордувати. Зрештою, ви розумієте, що я хочу сказати. Гаразд, іншалла^[12], та це неправда, я кажу так лише тому, що я справжній мусульманин. Це мене зачепило за живе, і в мене стався напад жорстокості. Це було щось

жахливе. Воно йшло зсередини, і це найгірше. Коли це йде ззовні — ногою в зад, і можна вшитися. Але зсередини — неможливо. Коли це мене забирає, я хочу вийти й не повертатися ніколи й нікуди. Це ніби в мене є пожилець усередині. Я верещу, кидаюся додолу і б'юся головою, щоб вийти, та це неможливо, бо немає ніг, усередині не буває ніг. Мені легше, коли я про це говорю, ніби воно трохи виходить. Ви розумієте, що я маю на увазі?

Коли я знесилив і вони всі пішли, мадам Роза одразу ж потягла мене до лікаря Каца. Вона була до смерті налякана і сказала йому, що в мене всі спадкові ознаки і що я здатен схопити ножа і вбити її уві сні. Я не можу зрозуміти, чому мадам Роза завжди боялася бути вбитою саме уві сні, наче це могло завадити їй спати. Лікар Кац розгнівався і кричав на неї, що я добрий, мов ягня, і що їй має бути соромно таке говорити про мене. Він виписав їй заспокійливі, які були у нього в шухлядці, і ми поверталися додому рука в руці, і я відчував, що вона трохи збентежена через те, що марно звинувачувала мене. Але їй треба зрозуміти, у неї нічого не залишилося, крім життя. Люди тримаються за життя більше, ніж за будь-що, це навіть дивно, коли подумаєш, скільки інших гарних речей є у світі.

Удома вона напхалася заспокійливими і провела решту вечора дивлячись прямо перед собою зі щасливою усмішкою, бо нічого не відчувала. Мені вона їх ніколи не давала. Це була жінка, яких немає, і я можу одразу показати це на прикладі. Якщо ви візьмете мадам Софі, яка теж тримає нелегальний притулок для дітей повій на рю Сюркуф, або ж ту, з бульвара Барбес, яку називають Графінею, бо вона вдова людини на прізвище Граф, то вони беруть часом до десятка дітлахів на день і перше, що роблять — годують їх заспокійливими. Мадам Роза знала це з надійного джерела — від однієї африканської португалки, яка гарувала на Трюандері і була забрала свого сина від Графіні у стані такого спокою, що він на ногах не тримався, весь час падав. Коли його піднімали, він падав знов і знов, і так із ним можна було гратися годинами. Але з мадам Розою все навпаки. Коли хтось ставав неспокійним або до нас на день приводили дітлахів, які були серйозно Perezbudzheni, бо таке трапляється, вона сама ковтала заспокійливі. Тоді можна було горлати чи лупцювати одне одного, вона й бровою не

вела. Я відповідав за те, щоб наводити порядок, і це мені подобалося, бо я ставав начальником. Мадам Роза сиділа посередині у кріслі, склавши руки на животі, голова трохи нахилена, і дивилася на нас із доброю усмішкою, іноді вона навіть робила нам привітні жести рукою, ніби ми проїздили повз неї в потязі. У такі хвилини з неї нічого було взяти, і я наглядав, щоб не дати дітлахам підпалити штори, бо це перше, що хочеться підпалити, коли ти малий.

Єдине, що могло трохи зворушити мадам Розу після заспокійливих, це дзвінок у двері. Вона до смерті боялася німців. Це стара історія, це було в усіх газетах, і я не хочу зупинятися на ній, та мадам Роза так ніколи й не отямилася. Вона вірила часом, що це ще не минуло, особливо вночі, вона жила своїми спогадами. Ви думаєте, що це цілковита маячня в наші дні, коли все померло й поховано, та євреї дуже заповзяті, особливо через те, що їх знищували, їм найважче забути. Вона часто говорила мені про нацистів і СС, і я трохи шкодую, що запізно народився, щоб побачити нацистів і СС з усіма причандалами, бо тоді принаймні було зрозуміло, чому й навіщо. Зараз незрозуміло.

Це була комедія, як мадам Роза боялася дзвінка у двері. Найкращий момент — ранній ранок, коли день ще тільки займається. Німці встають рано і віддають перевагу світанку перед будь-яким іншим часом дня. Один із нас вставав, виходив у коридор і натискав дзвінок. Один довгий дзвінок, щоб подіяло одразу. Ото був сміх! Треба було це бачити. Мадам Роза вже була при своїх дев'яноста з хвостиком кіло, та вона вистрілювала з ліжка, мов навіжена, і стрімголов злітала півповерху вниз, аж тоді зупинялася. А ми лежали в ліжках і удавали, що спимо. Коли вона бачила, що це не нацисти, то казилася від люті й обзивала нас сучими дітьми, чого ніколи не робила без причини. Якусь мить вона стояла остовпіла, із бігуді на рештках волосся, які ще мала на голові. Спочатку вона думала, що їй наснилось і не було жодного дзвінка, що це прийшло не іззовні. Та майже завжди хтось із нас пирскав, і коли вона розуміла, що з неї посміялися, то давала волю гніву або починала плакати.

Я думаю, що євреї такі ж люди, як інші, та не треба на них за це сердитись.

Часто нам не доводилося навіть вставати й натискати дзвінок, бо мадам Роза все робила сама. Вона раптово прокидалася, сідала — і зад

у неї розпливався до несусвітних розмірів — дослухалась, а тоді вистрибувала з ліжка, одягала свою улюблену бузкову шаль і вибігала з квартири. Вона навіть не дивилась, чи є там хто, бо в неї й далі дзвонило всередині, а це найгірше. Іноді вона збігала лише кілька сходинок, один поверх, а часом спускалась аж до підвалу, як того разу, про який я мав честь розповісти. Спочатку я навіть думав, що вона сховала у підвалі скарб і прокидається, бо боїться грабіжників. Я завжди мріяв мати скарб, схований де-небудь, де він був би в безпеці і я міг би діставати його щоразу, коли мав потребу. Я думаю, що скарб — це найліпше, якщо він ваш і надійно схований. Я помітив, де мадам Роза ховала ключ від підвалу, й одного разу пішов туди, щоб подивитись. Я не знайшов нічого. Меблі, нічний горщик, сардини, свічки та ще купа речей ніби для того, щоб поселити когось. Я запалив свічку і добре роздивився, та довкола були тільки стіни з каменями, наче вишкірялись. І в цю мить почувся шум, я підскочив, але то була тільки мадам Роза. Вона стояла у дверях і дивилась на мене. Вона на вигляд не була злою, навпаки, радше винуватою, ніби це вона мала вибачатися.

— Про це нікому не треба казати, Момо. Дай-но мені це.

Вона простягла руку і взяла в мене ключ.

— Мадам Розо, що це тут? Чому ви часом приходите сюди серед ночі? Це що?

Вона трохи поправила окуляри, тоді усміхнулася. — Це мій другий будинок, Момо. Ходімо.

Вона задмухнула свічку, тоді взяла мене за руку, і ми повернулися додому. Потім вона сиділа у кріслі з рукою на серці, бо вже не могла піднятися шість поверхів, не заморившись до смерті.

— Заприсягнись мені, що ніколи нікому про це не скажеш, Момо.

— Присягаюсь, мадам Роза.

— *Хайрем?*

Це «присягаюсь» по-їхньому.

— *Хайрем.*

Тоді вона прошепотіла, дивлячись понад мою головою, ніби бачила далеко назад і вперед:

— Це моя єврейська криївка, Момо.

— А, ну, добре, гаразд.

— Ти розумієш?

— Ні, та це нічого, я звик.

— Сюди я йду ховатися, коли боюся.

— Боїтесь чого, мадам Розо?

— Щоб боятися, Момо, не обов'язково мати причини.

Цього я ніколи не забуду, бо це одна з найправдивіших речей, яку я будь-коли чув.

Я часто приходив посидіти в лікаря Каца в кімнаті очікування, бо мадам Роза завжди повторювала, що ця людина робить добро, та я нічого такого не відчував. Може, замало сидів. Я знаю, що є багато людей у світі, які роблять добро, та вони це роблять не весь час, треба вдало нагодитися. Не варто сподіватися на диво. Попервах лікар Кац виходив до мене і запитував, чи я не захворів, та згодом він звик і не зважав на мене. До речі, у дантистів теж є кімната очікування, та вони опікуються тільки зубами. Мадам Роза казала, що лікар Кац був загальним лікарем^[13], і справді, у нього бували всі: євреї, звісно, північноафриканці, щоб не казати «араби», чорні та різноманітні хвороби. Напевно, було багато венеричних хвороб, бо робітники-іммігранти підхоплюють їх, перш аніж їхати у Францію, щоб дістати соціальну допомогу. Венеричні хвороби просто так не підхопиш, і лікар Кац їх приймав, але не можна було приводити до нього дифтерію, скарлатину, червону висипку та іншу гидоту, яку треба тримати вдома. Та батьки не завжди знали, на що воно йде в дітей, і мені раз чи два перепавав там чужий грип, а одного разу коклюш, який призначався не мені. І все ж я приходив. Я любив сидіти в кімнаті очікування і чогось чекати, і коли двері кабінету відчинялися й лікар Кац з'являвся, увесь у білому, і підходив погладити мене по голові, я почувався краще, саме для цього й існує медицина.

Мадам Роза дуже тривожилася за моє здоров'я, вона казала, що в мене розлади раннього дозрівання, і в мене вже було те, що вона називала ворогом роду людського, і він заходився збільшуватися кілька разів на день. Її найбільшою турботою після раннього дозрівання були дядьки чи тітки, коли справжні батьки гинули в автомобільній аварії, а родичі не хотіли по-справжньому опікуватись, але й не хотіли віддавати дітей у притулок, бо у кварталі сказали б, що вони не мають серця. Отоді вони приходили до нас, особливо, якщо дитина була

пригнічена. Мадам Роза називала дитину пригніченою, коли та перебувала у гнітючому стані, як зрозуміло з цього слова. Це означало, що їй не цікавило нічого в житті, і вона робилася статуєю. Це найгірше, що може статися з дитиною, поза всім іншим.

Коли їй приводили новенького на кілька днів чи більше, мадам Роза завжди вивчала його з усіх боків, але найбільше, чи він, бува, не пригнічений. Вона робила йому страшні пики, щоб злякати, або, навпаки, вдягала рукавички з лялькою на кожному пальці, які завжди смішили дітлахів, якщо вони були не пригнічені. Але пригнічені ніби не з цього світу, тому їх і називають «статуї». Мадам Роза не могла їх прийняти, бо вони потребували уваги щосекунди, а їй бракувало рук. Яюсь марокканка, що гарувала в будинку на Гут д'Ор, залишила їй пригнічене хлопча, а тоді померла, не залишивши адреси. Мадам Роза була змушена віддати його в соціальний заклад із фальшивими документами на доказ, що він насправді існує. Через це вона була хвора, бо нема нічого сумнішого, аніж притулок.

Навіть зі здоровими дітлахами наражаєшся на ризик. Ви не можете примусити невідомих батьків забрати дитину, якщо проти них немає легальних доказів. Матері-недолюдки — це найгірше. Мадам Роза казала, що у тварин закони влаштовані краще, а в людей навіть небезпечно всиновлювати дитину. Бо якщо справжня мати захоче згодом прийти дошкуляти, бо дитя щасливе, закон на її боці. Ось чому фальшиві документи — це найкраще у світі, бо якщо якась негідниця через два роки помітить, що її дитина щасливо живе в інших, і захоче її забрати, щоб усе зіпсувати, якщо фальшиві документи в порядку, вона їй ніколи не знайде, і в дитини буде шанс урятуватись.

Мадам Роза казала, що у тварин це значно краще, бо в них є закон природи, особливо в левиць. Вона дуже вихваляла левиць. Коли я лягав, перш ніж заснути, я часом уявляв дзвінок у двері, ішов відчиняти, і це була левиця, яка прийшла захистити своїх дітей. Мадам Роза казала, що левиці знамениті тим, що вони радше загинуть, аніж відступлять. Це закон джунглів, і якби левиця не захищала своїх малят, ніхто б їй не довіряв.

Я викликав мою левицю мало не щоночі. Вона входила, стрибала на ліжку і вилизувала нам обличчя, бо іншим вона теж була потрібна, а я був старшим, я мусив дбати про них. Але леви мали погану репутацію, бо їм треба харчуватися, як усім, і коли я оголошував

іншим, що зараз увійде моя левиця, у хаті зчинявся лемент. Навіть Бананія долучався, а вже як йому було начхати — те Богу відомо, бо він завжди перебував у доброму гуморі. Мені подобався Бананія, його забрали в одну французьку сім'ю — у них було багато місця — і я одного дня до нього навідаюся.

Зрештою мадам Роза довідалася, що, коли вона спить, я впускаю до хати левицю. Вона знала, що це неправда, що я просто марив, та її система робилася дедалі нервовішою, і думка про диких звірів у квартирі доводила її до нічних кошмарів. Вона з криком прокидалася, бо в мене то була мрія, а її мучив кошмар, і вона завжди казала, що кошмари — це те, на що у старості перетворюються мрії. До нас приходили дві зовсім різні левиці, та чого б ви хотіли.

Я взагалі не уявляю, про що мадам Роза могла мріяти. Не бачу сенсу в тому, щоб мріяти назад, а в її віці вона вже не могла мріяти вперед. Може, вона марила про молодість, коли була гарною і ще не почалося нездоров'я. Не знаю, хто були її батьки, та це було в Польщі. Вона почала гарувати ще там, а потім у Парижі на рю де Фурсі, рю Блондель, рю де Сінь і потроху всюди, згодом були Марокко й Алжир. Вона дуже добре говорила арабською, насправді. Вона пройшла навіть Іноземний легіон у Сіді-Бель-Аббес, та все зіпсувалося після повернення у Францію, бо вона хотіла любові, а той жевжик прибрав усі її заощадження і виказав французькій поліції, що вона єврейка. На цьому місці вона завжди зупинялася, коли розповідала про це, і говорила: «Ті часи минули», — потім вона усміхалась, і це був для неї приємний спогад.

Повернувшись із Німеччини, вона ще кілька років гарувала, та після п'ятдесяти почала гладшати і стала не достатньо звабливою. Вона знала, що жінкам, які гарували, було дуже важко залишати собі дітей, бо закон забороняє це через моральні принципи, і їй спало на думку відкрити пансіон — не сімейний, а для дітей, які народилися помилково. По-нашому це зветься «кланде» — нелегальний. Їй пощастило так виростити комісара поліції, який був сином повії і захищав її, та їй було шістдесят п'ять років, і це мало статися. Найбільше її лякав рак, він не лікується. Я добре бачив, як вона підупадала, і ми часом мовчки дивились одне на одного і разом

боялися, бо нікого іншого не мали у світі. Тож левиця на волі в хаті — саме те, чого їй бракувало в такому стані. Гаразд, я пристосувався: лежав у темряві з розплющеними очима, левиця приходила, лягала поруч і вилизувала мені обличчя; я нікому не казав ні слова. Коли мадам Роза прокидалася з переляку, заходила і вмикала світло, вона бачила, що ми тихо спимо. Та вона заглядала під ліжка, навіть смішно, коли подумаєш, що леви — це єдина річ, яка їй не загрожувала, з огляду на те, що в Парижі їх узагалі-то немає, дикі звірі трапляються тільки у природі.

Тоді я вперше зрозумів, що вона трохи не при собі. Вона зазнала багато горя, і зараз доводилося за це платити, бо в житті за все треба платити. Вона навіть потягла мене до лікаря Каца і поскаржилася, що я привожу диких звірів, які вільно проходжуються по квартирі, і що це точно знак. Я чудово розумів, що у них із лікарем Кацем було щось таке, про що не можна було говорити при мені, та я не мав жодного уявлення, що це може бути і чому мадам Роза так боялася.

— Лікарю, він удасться до агресії, я в цьому певна.

— Не кажіть дурниць, мадам Розо. Вам нема чого боятися. Наш маленький Момо лагідний. Це не хвороба, і повірте старому лікарю, найважче зцілювати не від хвороб.

— Тоді чому в нього весь час у голові леви?

— По-перше, це не лев, а левиця.

Доктор Кац усміхнувся і дав мені м'ятого льодяника.

— Це левиця. А що роблять левиці? Вони захищають своїх малюків...

Мадам Роза зітхнула.

— Ви добре знаєте, чому я боюся, лікарю.

Лікар Кац аж почервонів від обурення.

— Замовкніть, мадам Розо. Ви абсолютно неосвічені. Ви на цьому зовсім не розумієтесь і вигадуете бозна-що. Це бабські забобони. Я це повторював тисячу разів і прошу вас тримати язика за зубами.

Він хотів іще щось додати, але подивився на мене, тоді підвівся і вивів мене з кабінету. Довелося слухати з-за дверей.

— Лікарю, я так боюся, щоб це було не спадкове!

— Годі вже, мадам Розо. По-перше, з огляду на те, як нещасна заробляла на життя, ви навіть не знаєте, хто був його батько. І, по-друге, хоч би що там було, я вже пояснював, що це ні про що не

говорить. Є тисяча інших чинників, які впливають. Але очевидно, що дитина дуже вразлива, і їй потрібна любов.

— Лікарю, але я ж не можу щовечора йому лизати обличчя! І де він цього набирається? І чому вони не залишили його в школі?

— Бо ви зробили йому свідоцтво про народження без огляду на його справжній вік. Ви його дуже любите, цього малого.

— Я лише боюся, щоб у мене його не забрали. Зважте, щодо нього нічого не можна довести. Зазвичай я записую це на клаптику паперу або тримаю в пам'яті, бо дівчата завжди бояться, щоб ніхто не довідався. Проститутки вважаються аморальними і не мають права рости дітей через ураження в батьківських правах. Їх можна тримати на цьому гачку роками, вони погоджуються на все, щоб не втратити своє дитя. А трапляються такі сатанери, справжнісінькі звідники! Бо ніхто зараз не хоче робити свою роботу.

— Ви чесна жінка, мадам Розо. Я випишу вам заспокійливе.

Я геть нічого не зрозумів. А після почутого був іще більше переконаний, що єврейка щось від мене приховує, але не так уже й прагнув дізнатися. Що більше знаєш, то гірше. Мій приятель Махут, теж син повії, казав, що для нас таємниця — це природно, через закон великих чисел. Він казав, що жінці, яка належно все робить, коли трапляється аварія і вона вирішує залишити дитину, завжди загрожує адміністративне розслідування. І нічого немає гіршого, бо це кінець. У нашому випадку відбуває завжди мати, бо батько захищений законом великих чисел.

Мадам Роза зберігала на дні валізи клопоть паперу, на якому був записаний я, як Мохамед, а також три кіло картоплі, фунт моркви, сто грамів масла, одна рибина, триста франків, виховувати в мусульманській вірі. Там була й дата, та це лише день, коли вона взяла мене на зберігання, а не коли я народився.

Іншими дітлахами опікувавсь я, особливо, коли треба було їх підтерти, бо через свою вагу мадам Розі було важко нахилитися. У неї не було талії, а сідниці одразу, без зупинки, переходили в плечі. Коли вона ходила, це було так, ніби вся квартира зсувалася з місця.

Щосуботи по обіді вона вдягала свою синю сукню з лисячим хутром і сережки, рум'янилася червоніше, ніж зазвичай, і йшла з'їсти тістечко у кафе «Ля Куполь» на Монпарнасі.

Я ніколи не підтирав дівчаків старших чотирьох років, бо в мене є своя гідність, а дехто ще й навмисне робив у штани. Та я добре знаю цих йолопів, і я навчив їх грати — себто підтирати один одного, пояснивши їм, що це веселіше, ніж кожен сам себе. Це дуже добре пішло, і мадам Роза мене поздоровила і сказала, що я почав гарувати. Я не грався з іншими дівчачками, вони були замалі для мене, хіба що порівняти піснюни. Мадам Роза від цього шаленіла, у неї була відраза до піснюнів через усе те, що їй довелося побачити в житті. Ще вона й далі боялася левів уночі, і це неймовірно — перейматися левами, коли є стільки справжніх причин боятися.

У мадам Розі були проблеми із серцем, і через ці підйоми скуплятися ходив я. Поверхи вбивали її. Вона дедалі голосніше свистіла, дихаючи, і в мене вже в самого була через неї астма, а лікар Кац казав, що немає нічого заразливішого за психологію. Це така штука, яку ще не дослідили. Щоранку я був щасливий бачити, що мадам Роза прокидається, бо вночі мене мучили страхи, я до смерті боявся залишитися без неї.

Моїм найбільшим другом тоді була парасоля на ім'я Артюр, яку я зодяг із голови до ніг. На руків'я накрутив кулю із зеленої ганчірки і зробив йому голову, а помадою мадам Розі намалював усмішку і круглі очі. Не так, щоб мати кого любити, а радше, щоб грати клоуна, бо в мене не було кишенькових грошей і я іноді ходив у французькі квартали, туди, де вони водились. У мене було задовге пальто аж до п'ят, я надівав високого капелюха, розмальовував обличчя фарбами і разом із Артюром-парасолькою ми мали кумедний вигляд. Я смішив на тротуарі перехожих і збирав часом до двадцяти франків на день, але доводилося бути напоготові, бо поліція завжди пильнує малоліток без батьків. Артюр був одягнений, як одноногий, в один синій із білим кед, штани, картатий піджак на жердці, яку я прив'язав до нього шнурками, а на голову я приторочив йому круглу шапку. Я був попросив мосьє Н'Да Амеде позичити мені одягу для Артюра, але ви знаєте, що він зробив? Він повів мене із собою в «Пуль д'Ор» — на бульварі Бельвіль це найшикарніше місце, і дозволив вибрати, що я хочу. Не знаю, чи всі вони такі, як він, в Африці, та коли так, вони мають розкошувати.

Виступаючи перед перехожими, я вихилявся, танцював з Артюром і збирав монети. Деякі люди гнівалися й казали, що заборонено так експлуатувати дитину. Жодної гадки не маю, хто мене експлуатував, та декому це вдавалося прикрим. Навіть дивно, адже я робив це для сміху.

Артюр час від часу ламався. Я прибив цвяхом жердку, і вона стала йому за плечі, при цьому він лишався з однією пустою холошею, як і належить парасольці. Мосьє Аміль був незадоволений, він казав, що Артюр схожий на фетиш, а це проти нашої релігії. Я сам не релігійний, та це правда, що, коли ви маєте якусь річ, трохи химерну, ні на що не схожу, ви сподіваєтеся, що вона на щось здатна. Я спав, міцно стискаючи в обіймах Артюра, а вранці дивився, чи мадам Роза ще дихає.

Я ніколи не був у церкві, бо це проти справжньої релігії, й аж ніяк не хотів би в це ув'язуватися. Та я знаю, що християни дорого заплатили, щоб мати Христа, а в нас заборонено представляти людське обличчя, щоб не образити Бога, і це цілком зрозуміло, бо немає чим хвалитися. Тож я стер Артюру обличчя, залишив тільки кулю, зелену, наче з переляку, і таким чином уладнав справи зі своєю релігією. Якось, коли в мене на хвості була поліція, бо під час виступу довкола мене з'юрмився натовп, я, втікаючи, кинув Артюра, і він розсипався на всі боки — капелюх, жердка, піджак, кед, усе. Я підібрав лише його самого, та він був голий, як мати народила. І що дивно, мадам Роза нічого не казала, коли Артюр був одягнений і я з ним спав, та коли він втратив зовнішність, і я хотів узяти його із собою під ковдру, вона почала репетувати, мовляв, де це бачено спати в ліжку з парасолькою. От і зрозумій її після цього.

Я заощадив копійчину і знов екіпірував Артюра на Блошиному ринку, у них там трапляються непогані речі.

Але доля почала нас зраджувати.

Досі мої чеки приходили нерегулярно, деякі місяці випадали, та все ж вони надходили. Аж раптом нагло припинилися. Два місяці, три — ніц. Чотири. Я сказав мадам Розі — і так цим пройнявся, що в мене аж голос тремтів: «Мадам Розо, не бійтеся. Ви можете на мене розраховувати. Я вас не полишу тільки через те, що ви не отримуєте більше грошей».

Тоді я взяв Артюра, спустився вниз і сів на тротуар, щоб не рюмсати перед усіма.

Треба сказати, що справи у нас були кепські. Мадам Роза наближалася до граничного віку, і вона сама це знала. Сім поверхів східців стали для неї ворогом суспільства номер один. Колись це її вб'є, вона була в цьому певна. Я знав, що її не треба й убивати, варто було на неї поглянути. Вона зробилась як діжка, груди, живіт і сідниці не вирізнялися. Ми тримали дедалі менше дітлахів, бо дівчата вже не покладалися на мадам Розу через її стан. Вони добре бачили, що вона більше не здатна ніким опікуватись, тож вони радше платили більше і йшли до мадам Софі чи до матінки Аїші на рю д'Алже. Вони заробляли багато грошей, і це було просто. Повії, яких мадам Роза знала особисто, пішли через чергування поколінь. Оскільки вони про все дізнаються з вуст у вуха, а мадам Розу вже ніхто не рекомендував на панелі, вона втрачала репутацію. Коли ноги ще слухались її, вона ходила по місцях, де дівчата гарували, або по кав'ярнях на рю Пігаль і на Центральний ринок, і трохи рекламувала себе, вихваляючи якість догляду, домашню кухню, усе таке. Тепер вона більше не могла. Її подруги зникли, і в неї більше не було рекомендацій. Крім того, з'явилися легальні пігулки для захисту дитинства, відтепер треба було справді хотіти немовля. І коли його заводили, то вже без виправдань знали, на що йдуть.

Мені було вже десять років або майже десять, і я мав допомогти мадам Розі. Мені треба було також подумати про своє майбутнє, бо якби я залишився сам, це притулок, без варіантів. Я не спав ночами і дивився на мадам Розу, аби упевнитися, що вона не померла.

Я спробував заробляти. Зачисувався, мастив за вухами парфумами мадам Розі, як вона робила, і по обіді йшов з Артюром на рю Пігаль або ж на рю Бланш, це теж годилося. Там завжди є жінки, які гарують цілий день, і завжди траплялись одна чи дві, які підходили й питали:

— Яке ж воно гарненьке, це хлоп'я. Твоя мати працює тут?

— Ні, у мене ще нікого нема.

Вони пригощали мене м'ятним лимонадом у кав'ярні на рю Массе. Та я мусив пильнувати, бо поліція полює на сатанерів, та й жінки мали стерегтися, бо їм не можна чіплятися. Вони завжди запитували те саме:

— Скільки тобі років, красунчику?

— Десять.

— У тебе є мати?

Я казав «ні», і мені було прикро за мадам Розу, та що поробиш. Одна особливо на мене запала, часом вона вкидала мені в кишеню купюру, проходячи поруч. Вона носила спідницю-міні й чоботи аж до верху, і вона була молодша за мадам Розу. У неї були дуже добрі очі, якось вона пильно озирнулася довкола, взяла мене за руку й повела у кафе «Паньє», якого вже зараз нема, бо в нього кинули бомбу.

— Не треба вештатися тротуаром, це не місце для дитини.

Вона погладила мене по голові — наче щоб волосся поправити. Та я добре знав, що їй просто хотілося мене прилащити.

— Як тебе звуть?

— Момо.

— Де твої батьки, Момо?

— У мене нікого нема, хіба не зрозуміло? Я вільний.

— Але ж є хтось, хто про тебе піклується?

Я смоктав оранжад, бо треба було подумати.

— Може я могла б із ними поговорити? Я б хотіла про тебе піклуватись. Я поселила б тебе у квартирі, ти був би, як маленький король, ти мав би усе.

— Треба подумати.

Я допив свій оранжад і зліз зі стільця.

— Стривай, солоденький, візьми ось на цукерки.

Вона вклала мені в кишеню купюру. Сто франків. Точно, як я маю честь вам казати.

Я повертався туди ще двічі чи тричі, і щоразу вона мені ласкаво усміхалась, але здалека і печально, бо я був не для неї.

І треба ж: касирка у «Паньє» виявилася приятелькою мадам Розі, вони колись гарували разом. Вона донесла старій, і я був нагороджений такою сценою ревнощів! Я ніколи не бачив мою єврейку такою розбурханою, вона ридала ридма. «Не для того я тебе ростила», — вона повторила це десять разів крізь сльози. Я мусив присягатися, що більше не піду туди і що я ніколи не стану сатанером. Вона сказала, що всі вони звідники і краще б вона вмерла. Та я не уявляв, що я ще міг робити в свої десять років.

Що мені завжди видавалося дивним, це те, що сльози заздалегідь передбачені. Себто кимось передбачено, що рано чи пізно доведеться плакати. Про це треба подумати. Хіба будівничий, який себе шанує, зробив би таке?

Перекази їй далі не приходили, і мадам Роза почала вчащати в ощадкасу. Вона відклала трохи грошей собі на старість, та розуміла, що їй залишилося недовго. У неї ще не було раку, та решта швидко псувалася. Вона навіть уперше заговорила зі мною про матір і батька, схоже, у мене були обидва. Колись увечері вони привели мене, щоб залишити, і моя мати розридалася й одразу втекла. Мадам Роза записала мене як Мохамеда, мусульманина, і пообіцяла, що я буду як сир у маслі. А тоді, тоді... Вона зітхала і казала, що більше нічого не знає, і при цьому не дивилася мені в очі. Не знаю, що вона від мене приховувала, та ночами це мене лякало. Я не зміг більше нічого з неї вичавити навіть після того, як перекази припинилися і вона вже не мала причин зі мною панькатись. Усе, що я знав, це що в мене напевно були мати й батько, бо тут природу не обдуриш. Та вони так ніколи й не повернулися, і тут мадам Роза набувала винуватого вигляду і вмовкала. Щоб не навіювати марних сподівань, одразу скажу, що матір я так ніколи й не знайшов. Одного разу, коли я дуже наполягав, мадам Роза вигадала брехню, таку безпорадну, що чути це було справжнім задоволенням.

— Як на мене, вона мала буржуазні упередження, твоя мати, бо була з хорошої сім'ї. Вона не хотіла, щоб ти знав, як вона заробляє на життя. Тож вона пішла, ридючи, із розбитим серцем, щоб ніколи не повертатися, бо через упередження в тебе міг би статися травматичний шок, як це зветься в медицині.

Тут вона й собі зарюмсала, бо ніхто так не любив романтичні історії, як мадам Роза. Я думаю, що лікар Кац мав рацію, коли я йому про це розповів. Він сказав, що повії — це як подивитись. І мосьє Аміль, який читав Віктора Гюго, і пізнав більше, ніж будь-хто в його віці, також усміхався, коли пояснював мені, що ніщо не чорне, і ніщо не біле, і що біле, це часто-густо приховане чорне, а чорне — іноді біле, яке дало себе ошукати. Він навіть додав, поглядаючи на мосьє Дрісса, який приніс йому м'ятний чай: «повірте старому на слово». Мосьє Аміль — велика людина, та обставини не дали йому нею стати.

Перекази не приходили вже багато місяців, що ж до Бананії, мадам Роза ніколи й не нюхала його грошей, лише тільки коли він з'явився, бо вона зажадала аванс за два місяці. Тож зараз Бананія

цілком безкоштовно досяг чотирьох років і поводився так вільно, наче за нього платили. Мадам Розі пощастило знайти йому сім'ю, цьому малому завжди фортунило. Мойсей досі перебував на оглядинах, він уже шість місяців харчувався у сім'ї, яка до нього придивлялася, щоб переконатися в його високій якості і що в нього немає епілепсії чи нападів агресії. Напади агресії — це те, чого сім'ї бояться найбільше, коли шукають собі дитину. Їх насамперед треба уникати, якщо хочеш, щоб тебе всиновили. Мадам Розі разом із дітлахами, яких залишали в неї на день, треба було тисяча двісті франків на місяць на харчі, а ще врахуйте ліки, і те, що в борг їй не давали. Саму мадам Розу, якщо не бути до неї жорстоким, не можна було прогодувати за менше ніж п'ятнадцять франків на день, навіть якщо змусити її худнути. Пригадую, що я так прямо їй і сказав, що треба худнути, щоб їсти менше, та це виявилось надто важко для старої жінки, в якій немає нікого на світі. Їй треба більше себе самої, аніж іншим. Коли довкола нема нікого, щоб вас любити, самотність перетворюється на жир. Я знов почав ходити на рю Пігаль, де й досі працювала та панна, Маріза, яка була в мене закохана, бо я був іще дитиною. Та я до смерті боявся, бо сатанерів карають ув'язненням, і ми мусили зустрічатися потай. Я чекав на неї десь у підворітті, вона приходила мене поцілувати, а потім нахилилася, говорячи: «Моє любе серденько, як би я хотіла мати такого сина», а ще давала мені гроші за побачення. Я також використовував нашого Бананію, щоб цупити по магазинах. Я лишав його самого з цією усмішкою, яка могла роззброїти кого завгодно, і він збирав довкола себе юрбу через схвилювання і зворушення, які він викликав у людей. У чотири чи п'ять років чорних дуже добре сприймають. Іноді я щипав його, щоб він загорлав, люди миттєво оточували його увагою, а я тим часом устигав натягати щось попоїсти. У мене було довге пальто до п'ят із великими місткими кишенями, які мені пришила мадам Роза, тож усе було тишком-нишком. Голод не свій брат. Щоб вийти, я брав Бананію на руки і прилаштовувався позаду якоїсь жіночки, яка розплачувалась, щоб подумали, наче ми з нею, а Бананія тим часом торгував лицем. Діти справляють на людей дуже добре враження, коли вони ще безпечні. Навіть мені перепадали приязні слова й усмішки, бо люди завжди відчують полегшення, коли бачать дитину, яка ще замала, щоб бути шибеником. У мене каштанове

волосся, сині очі, а ніс не єврейський, як у арабів, я міг би бути ким завгодно з таким обличчям.

Мадам Роза їла менше, і це пішло їй на користь, і нам також. І крім того, ми тримали у себе більше дітей, це був хороший сезон, і їхні родичі дедалі більше їхали в далекі відпустки. Ніколи я так радісно не підтирав дупи, бо це наповнювало наш гаманець, і коли я замазував пальці у лайні, воно навіть не пахло несправедливістю.

На жаль, мадам Роза зазнавала перетворень через закони природи, які напалися на неї з усіх боків: на ноги, очі, на усі відомі органи, такі як серце, печінка, судини, і все, що можна знайти в дуже зношених людей. І позаяк у неї не було ліфта, траплялося, що вона застрягала між поверхами. Тоді ми змушені були спускатися і штовхати її, навіть Бананія, який почав прокидатися до життя і збагнув, що має захищати свій шматок хліба з маслом.

Найважливіші частини в людини — це серце й голова, саме за них доводиться найдорожче платити. Якщо серце зупиняється, ніщо вже не може продовжуватись, як раніше, і якщо голова відмовляється від усього і не тягне, людина втрачає свої властивості й більше не в змозі користуватися життям. Я думаю, щоб жити, треба братися до цього дуже молодим, бо потім втрачаєш усю свою цінність і ніхто не робитиме тобі подарунків.

Часом я приносив мадам Розі речі, які підбирав без усякої користі. Вони ні на що не придатні, але роблять приємне, бо нікому не потрібні, їх хтось викинув. Наприклад, є люди, у яких є квіти на день народження або й просто так, щоб прикрасити квартиру, і потім, коли вони висохли і більше не сяють, їх викидають на смітник. Якщо ви встанете рано-вранці, ви можете їх забрати, і це був мій фах, те, що називають «утилізація відходів». Іноді квіти ще зберігають рештки кольорів і живуть ще якийсь час, і я робив букети, не переймаючись їх віком, і дарував мадам Розі, а вона ставила їх у вази без води, бо вода тут уже ні до чого. Або я цупив цілі гілки мімози з весняних візочків на Центральному ринку і приносив їх додому, щоб вони пахли радістю. Дорогою я мріяв про «квіткові баталії» у Ніцці^[14] та ліси мімози, яка рясно росте довкола цього зовсім білого міста, де мосьє Аміль жив у молодості та про яке зрідка мені розповідав.

Між собою ми говорили найбільше єврейською й арабською, або ж французькою, коли поряч були іноземці та ми не хотіли, щоб нас

зрозуміли. Та мадам Роза наразі змішувала усі мови свого життя і зверталась до мене польською. Це її найдавніша мова, вона повернулася до неї, бо найдовше зі старими залишається їхня молодість. Зрештою, якщо не брати до уваги сходи, вона ще трималася. Але це не було звичайне життя, їй навіть треба було робити уколи в сідницю. Важко було знайти достатньо жваву медсестру, щоб вона могла долати шість поверхів, і жодна не була достатньо невибагливою. Я домовився з Махутом, який легально сам робив собі уколи, бо мав діабет, і стан здоров'я це йому дозволяв. Він був дуже чесний хлопець, який теж зробив себе сам, та головне, чорний і алжирець. Він торгував приймачами та іншим товаром, який вдавалось украсти, а решту часу намагався пройти курс дезінтоксикації в Мармоттані^[15], де в нього були зв'язки. Він прийшов зробити мадам Розі укол, та це мало не скінчилося погано, бо він сплутав ампули і всадив мадам Розі в зад дозу героїну, яку зберігав на той день, коли закінчить курс лікування.

Я одразу ж побачив, що сталося щось неприродне, бо ще ніколи не бачив свою єврейку такою радісною. Спочатку було безмежне здивування, а потім прийшло щастя. Я навіть побоювався, що вона вже не повернеться, так високо вона злетіла. Мені особисто на героїн начхати. Пацани, які колються, звикають до щастя, але це щастя вилазить боком з огляду на те, що потім з ними коїться, коли нема чим догнатися. Щоб почати колотися, треба справді дуже прагнути щастя, таке вигадують лише повні кретини. Я ніколи не підсолоджував життя, часом курив із приятелями травку, скоріш заради ввічливості, бо ж десять років — це такий вік, коли старші навчають вас багатьох речей. Та я не надто шукаю щастя, я віддаю перевагу життю. Щастя — це велике лайно й дурна скотина, треба його навчити не пхати носа в людські справи. Ми з ним із різних гілок ягоди, і мені від нього ніц не треба. Ще я ніколи не плутався в політику, бо там завжди хтось знімає вершки. Але щодо щастя, потрібні якісь спеціальні закони, щоб завадити йому робити паскудство. Я кажу лише те, що думаю, може, я й помиляюсь, але колотися, щоб бути щасливим — це не для мене. Лайно. Я не хочу говорити про щастя, бо не хочу, щоб у мене стався напад агресії, та мосьє Аміль каже, що в мене хист до незбагненого. Мосьє Аміль каже, що незбагненне — це саме те місце, де треба шукати, там усе можна знайти.

Найліпший спосіб дістати наркоту, Махут так і робив — це сказати, що ти ніколи не коловся, і братва одразу зробить тобі укол задарма, бо ніхто не хоче почуватися самотнім у нещасті. Ви не поверете, скільки всіляких типів намагалися подарувати мені першу дозу — просто неймовірно, та я не наймався всім полегшувати життя, досить із мене мадам Розі. Я не лізтиму в це щастя, доки не випробую все, щоб вирватися.

Тож цей Махут — це ім'я нічого не говорить, саме тому його так і назвали, — підсадив мадам Розу на «ашелем», так у нас зветься героїн^[16]. Мадам Роза була надзвичайно здивована, а потім увійшла у стан такого задоволення, що на це було боляче дивитись. Уявіть, шістдесятипятилітня єврейка, тільки цього їй бракувало! Я швиденько побіг по лікаря Каца, бо від того лайна трапляється передозування, і людина відправляється в штучний рай. Лікар Кац не прийшов, бо йому вже не можна ходити на сьомий поверх, хіба що у випадку смерті. Він зателефонував знайомому молодому лікарю, і той приплентався за годину. Мадам Роза бавилась у своєму кріслі. Лікар глянув на мене так, начебто ніколи не бачив десятирічного хлопця.

— Це що тут? Щось типу дитсадка?

Мені було його шкода — такий у нього був спантеличений вигляд, як у дитини. Махут скиглив на підлозі, бо своє щастя він всадив у дупу мадам Розі.

— Зрештою, як це могло статися? Хто дав цій старій пані героїн?

Я стояв і дивився на нього, руки в кишенях. Потім я усміхнувся йому, але нічого не відповів, навіщо — це був молодий хлопець тридцяти років, якому ще доведеться всього навчитися.

Кілька днів по тому мені пощастило. Я мав дещо купити у великому магазині на Пляс Опера, із цирком у вітрині, щоб батьки приходили з дітлахами і дивилися задарма. Я вже бував тут разів із десять, але того дня прийшов зарано, вітрини були ще завішані, і я перекидався словами з двірником-африканцем, я його не знав, та він був чорний. Жив він в Обервільє, там їх повно. Ми викурили цигарку, і я трохи подивився, як він мете тротуар, бо що було більше робити. Потім я повернувся в магазин і добре розважився. Вітрина була

оторочена зірками, більшими, аніж справжні, вони спалахували й гасли, наче кліпали очима. Посередині був цирк, а в ньому клоуни й космонавти, які літали на Місяць і поверталися, привітно махаючи перехожим, акробати, які ширяли в повітрі професійно легко, білі танцівниці в пачках верхи на конях і базарні силачі, набиті м'язами, які піднімали неймовірні вантажі без жодних зусиль, бо це були не люди, а механізми. Там був навіть один верблюд, який танцював, і чарівник із капелюхом, з якого вервечкою вистрибували кролики, робили навкруг арени коло й поверталися в капелюх, щоб розпочати все знову і знову. Це було безперервне дійство, воно просто не могло зупинитися. Клоуни були всіх кольорів, зодягнені, як і належить клоунам, — сині, білі й строкаті, замість носа в кожного з них мерехтіла червона лампочка. Позаду юрмилися глядачі — несправжні, а для сміху й безупинного аплодування, їх навмисне для цього зробили. Космонавт, торкнувшись Місяця, вставав для привітання, а його ракета терпляче дожидалася, поки він скінчить кланятися. Коли здавалося, що бачив уже все, виходили зі свого загону кумедні слони, тримаючись за хвости, і накручували кола навкруг арени; останнє слоненя було маленьке і зовсім рожеве, ніби щойно народилося. Та мене понад усе захоплювали клоуни. Вони були не схожі ні на що й ні на кого. Із неймовірними обличчями, очі — знаки запитання, це були такі йолопи, що завжди мали чудовий настрій. Я дивився на них і думав, що мадам Роза була б дуже смішною, якби була клоуном, та вона була не клоуном, і саме це було свинством. Штанці у них спадали, й вони весь час їх кумедно підтягували, і з їхніх музичних інструментів замість музики, як належало б у звичайному житті, сипалися іскри або били струмені води. Клоунів було четверо, а за головного в них був білий у гостроверхому капелюсі й надутих штанях з обличчям ще білішим за решту. Інші йому вклонялися й віддавали честь, а він роздавав їм копняки, він усе життя робив тільки це і не міг зупинитися, якби й хотів, бо був запрограмований. Він робив це не злостиво, а чисто механічно. Ще був жовтий клоун у зелених плямах, він завжди мав щасливе обличчя, навіть коли ламав собі шию — він ходив по линві і весь час хибив, та його це тільки смішило, бо то був справжній філософ. У нього була руда перука, яка вставала дибки, тільки-но він торкався ногою линви, потім він ставив другу ногу і переступав далі, аж поки не опинявся обома ногами на линві й не міг більше рухатися

ні взад, ні вперед. Тоді він починав тремтіти від страху, щоб насмішити глядачів, бо немає нічого смішнішого за клоуна, який боїться. Його напарник був увесь синій і лагідний, він тримав маленьку гітару й співав під Місяцем. Було видно, що він дуже добрий, але ні на що не здатний. Останній — насправді, їх було двоє, бо він мав двійника, і все, що він робив, інший мусив робити також. Вони намагалися роз'єднатися, та марно, вони були неподільні. Найкраще було те, що це лише механіка і все по-доброму, і наперед відомо, що ніхто не страждатиме, не старішатиме, і з ним нічого не трапиться. Це геть не схоже на те, що навколо, із будь-якого погляду. Навіть верблюд бажав вам добра, попри своє ім'я^[17]. Він усміхався від вуха до вуха і ходив колихаючись, як бундючна тітка. Усі були щасливі в цьому цирку, де не було нічого справжнього. Клоун на металевій линві був у цілковитій безпеці, за десять днів я жодного разу не бачив, щоб він упав, а якби й упав, я знав, що він не міг би забитися. Не знаю, ну, це справді було зовсім інше життя. Я був такий щасливий, що волів би померти, бо щастя треба ловити, поки воно є.

Я дивився на механічний цирк, і мені було добре, аж раптом відчув чиюсь руку на плечі. Я швидко обернувся, бо одразу ж подумав про фараона, та це була дівчина — молода, двадцять п'ять років, не більше. Вона була до біса гарненька: білявка із довгим волоссям, від неї добре пахло свіжістю.

— Чому ти плачеш?

— Я не плачу.

Вона торкнулася моєї щоки.

— А це що? Хіба це не сльози?

— Ні. Я не уявляю, звідки це взялося.

— Гаразд, бачу, що помилилась. Який же гарний цей цирк!

— Найкращий з усього, що я бачив.

— Ти живеш десь тут?

— Ні, я не француз. Я, ймовірно, алжирець, ми з Бельвілія.

— Як тебе звуть?

— Момо.

Я геть не розумів, навіщо вона до мене клеїться. У десять років я ще був ні на що не здатний, хоч і араб. Вона не забирала руку з моєї щоки, і я трохи відступив назад. Треба остерігатися. Ви, може, й не знаєте, але трапляються такі у соціальній службі, що й не впізнаєш, а

вони вам вліплять порушення з адміністративним розслідуванням. Адміністративне розслідування — це найгірше. Мадам Роза втрачала спокій, коли про це думала. Я відступив іще трохи, та не надто — так, щоб устигнути дременути, якщо вона прийшла по мене. Та вона була до біса гарна і якби захотіла, могла б мати неабиякі статки з серйозним типом, який би дбав про неї. Вона засміялася:

— Не треба мене боятися.

Говори, говори. «Не треба боятися» — це для ідіотів. Мосьє Аміль завжди каже, що страх — наш найнадійніший товариш, без нього Бог знає, що з нами сталося б, повірте старому на слово. Мосьє Аміль навіть у Мекку ходив, так він боявся.

— Не треба самому вештатися по вулицях у твоєму віці.

Оце сміх, мені стало дуже весело. Та я нічого не сказав, бо не збирався її вчити.

— Ти найгарніший маленький хлопчик з усіх, кого я бачила.

— Та й ви нівроку.

Вона засміялася.

— Дякую.

Не знаю, що на мене найшло, та в мене раптом спалахнула надія. Не те, щоб я шукав, де б улаштуватися, я б не кинув мадам Розу, доки вона була ще спроможна. Просто треба ж було подумати про майбутнє, яке рано чи пізно падає, як сніг на голову, і я про нього інколи думав ночами. Про щось типу відпустки на морі, коли не треба нічого такого відчувати. Гаразд, я таки трохи зраджував мадам Розу, та це було тільки в мене в голові, коли ставало аж надто журно. Я подивився на неї з надією, і серце в мене прискорено забилося. Надія — це найміцніша штука, вона діє навіть на таких старих, як мадам Роза чи мосьє Аміль. Божевілля!

Та вона більше нічого не сказала. На цьому все скінчилося. Люди ненадійні. Вона заговорила зі мною, позалицялася, мило усміхнулась, а тоді зітхнула і пішла. От шльондра.

Вона була вдягнута у плащ і брюки. Біляве волосся розсипалося по спині. Худорлява, і з її рухів видно, що вона могла б збігати на сьомий поверх із пакунками багато разів на день.

Я пішов за нею, бо нічого кращого не придумав. Раз вона зупинилася, побачила мене, і ми разом посміялися. Раз я сховався за дверима, та вона не озирнулась і не повернулась. Я майже загубив її.

Вона йшла швидко і, напевно, забула про мене, бо мала свої турботи. Вона ввійшла у двері, і я бачив, як вона зупинилася та подзвонила у двері на першому поверсі. Так і є. Двері відчинилися, двоє дитлахів повисли в неї на шиї. Сім чи вісім років. Отакі справи.

Я сів під навісом і сидів якийсь час без жодних бажань. Я міг зробити кілька речей. На Пляс Етуаль я знав універсам із коміксами, а з коміксами можна на все начхати. Або міг піти на рю Пігаль до дівчат, які мене любили, і перехопити кілька монет. Та раптом я відчув, що вже ситий по горло, і все мені байдуже. Я взагалі не хотів більше бути тут. Я заплющив очі, та цього виявилось замало. Я лишався тут, це виходить само, коли ти живий. Я зовсім не розумів, навіщо вона подавала мені надії, ця шльондра. Треба визнати, що я трохи пришелепуватий, коли треба щось зрозуміти, бо завжди намагаюся дошукатися. Насправді ж мосьє Аміль має рацію, коли говорить, що вже довгенько ніхто нічого не розуміє, можна тільки дивуватись. Я знову пішов подивитися на цирк, і вбив ще годину-дві, та це ніщо проти цілого дня. Зайшов у чайний салон для дам, ум'яв два тістечка — шоколадні еклери, мої улюблені, спитав, де можна попсіяти, а повертаючись, попрямував до дверей — і чао. Потім я поцупив із розкладки у «Прентан»^[18] пару рукавичок і викинув їх у бак для сміття. Від цього мене попустило.

Та справді дивна штука трапилася, коли я повертався по рю Понтйю. Хоча, що таке дивні штуки? Нічого особливого.

Я боявся вертатися додому. На мадам Розу було боляче дивитись, і я знав, що сьогодні чи завтра залишуся без неї. Я весь час про це думав і не наважувався йти додому. Я б хотів вкрасти в магазині щось велике і дати себе схопити, щоб уже випити гірку чашу до краю. Або, загнаний у кут у маленькій крамничці, відстрілюватися до останнього. Та я знав, що на мене просто ніхто не зважатиме. Отож я був на рю Понтйю і вбив ще годину-дві, спостерігаючи, як хлопці в кафе грали у настільний футбол. Тоді я хотів податися кудись далі, але не знав куди, тож продовжував тинятись. Я знав, що мадам Роза у відчаї, вона завжди боялася, що зі мною щось станеться. Вона майже не виходила, бо вже була не здатна піднятися назад. Спочатку ми чекали на неї

внизу вчотирьох чи вп'ятьох і, коли вона поверталась, усі разом заходились її штовхати. Та зараз це траплялось дедалі рідше, їй уже бракувало ніг і серця, а дихання було замало й на чверть такої, як вона. Вона нічого й чути не хотіла про лікарню, де людей залишають конати замість того, щоб дати укол. Вона казала, що французи проти милосердної смерті, вас змушують жити, хоч би який ви були, доки животієш. Мадам Роза страшно боялася мук і завжди казала, що коли вона справді більше не зможе, то зробить собі аборт. Вона нас попереджала, що коли її заберуть-таки до лікарні, ми всі за законом опинимось у притулку, і тут вона починала ридати, бо уявляла, що їй, можливо, доведеться померти у згоді із законом. Закон робиться для того, щоб захищати тих людей, у яких є що захищати від інших. Мосьє Аміль каже, що людство — лише кома у великій Книзі життя, і коли стара людина каже такі дурниці, не знаю, що до цього додати. Людство — не кома, бо коли мадам Роза дивиться на мене своїми єврейськими очима, це не кома, радше велика Книга життя уся цілком, і я не хочу її читати. Я двічі ходив у мечеть заради мадам Рози, і це нічого не змінило, бо це не діє для євреїв. Ось чому мені було важко повернутись у Бельвіль і опинитися віч-на-віч із мадам Розою. Вона весь час повторювала «Ой-йой!», це лемент єврейської душі, коли в них щось болить, в арабів це зовсім інакше, ми кажемо «Хаї! Хаї!», а французи — «Ох! Ох!», коли вони нещасні (повірте, і з ними це також трапляється). Мені ось-ось мало виповнитися десять років, бо мадам Роза була вирішила, що мені треба звикати мати день народження, і він припав на сьогодні. Вона казала, що це важливо для мого нормального розвитку і що все інше — імена батька, матері — це снобізм.

Я вмовився під аркою, щоб перечекаати, поки це пройде, але час — він іще старіший за все і рухається повільно. Коли в людини щось болить, у неї розбухають очі й набувають інакшого виразу. У мадам Рози очі набрякали і погляд дедалі більше скидався на той, яким дивиться собака, коли його б'ють невідомо за що. Я бачив їх звідси, хоч і був на рю Понтйю, поруч із Шанз-Елізе з їх розкішними магазинами. Її довоєнне волосся випадало й випадало, і коли в неї була наснага боротися, вона хотіла, щоб я знайшов для неї нову перуку зі справжнього волосся, щоб виглядати, як жінка. Стара перука зробилася зовсім потворною. Треба сказати, що мадам Роза ставала лисою, як чоловік, і на це було боляче дивитися, бо для жінок таке не

передбачено. Вона хотіла знов руду перуку, цей колір найліпше пасував до її типу краси. Я не знав, де її вкрасти. У Бельвілі немає закладів для негарних жінок, які називають «інститутами краси». А на Елізе я не наважувався поткнутися. Треба розпитувати, вимірювати, взагалі — лайно.

Я був у найгіршому стані. Мені навіть «коли» не хотілося. Я намагався переконати себе, що міг народитись у цей день так само, як і в будь-який інший, і що хоч би як, ці історії з датами народження — це лише загальна змова. Я подумав про своїх приятелів, Ма-хута і Шаха, які працювали на заправці. У дитинстві, щоб щось собою являти, треба, щоб вас було багато.

Я ліг, заплющив очі та силкувався померти, але цемент був холодний, і я боявся підхопити якусь хворобу. Я знаю хлопців, які в моєму випадку накачалися б купою лайна, та я не збираюся плазувати перед цим життям, аби тільки почуватися щасливим. Не буду я його підсолоджувати, не діждетесь. Ми нічого не важимо одне для одного. Коли я стану повнолітнім, то, можливо, зроблюся терористом, щоб викрадати літаки і брати заручників, як по телику, щоб вимагати щось. Я поки не знаю що, та, принаймні, не цукерки. Щось таке, справжнє. Поки що я не можу вам сказати, що саме треба вимагати, бо мені бракує професійної виучки.

Цемент холодив мені дупу, а я захоплював літаки й заручників, які виходили, піднявши вгору руки, і примірявся, що я зроблю з грошима, бо не все можна купити. Я б купив для мадам Розі будинок, щоб вона померла спокійно, з видом на море й у новій перуці. Я би поселив синів повій з матерями у шикарних готелях у Ніцці, де вони схоронилися б від життя, а пізніше могли б зробитися главами держав, які гостюють у Парижі, або членами більшості, які висловлюють свою підтримку, або навіть, «важливими факторами успіху». Я міг би купити собі новий телевізор, який наглянув у вітрині.

Думки проносились у мене в голові, та особливого бажання робити щось не було. Я покликав синього клоуна, і ми трохи повеселилися разом. Потім я покликав білого, і він сів поруч і зіграв мені тишу на своїй манюсінській скрипочці. Мені хотілося піти й зостатися з ними назавжди, та я не міг покинути мадам Розу в цьому гармидері. Ми тепер мали нове в'єтнамча замість старого, кольору кави з молоком. Його мати, чорна французенка з Антил, навмисне

завела його від одного жевжика, мати якого була єврейкою, і вона хотіла його виростити сама, бо йшлося про любов, і це було дуже особисте. Вона розраховувалася вчасно й до останнього су, бо мосьє Н'Да Амеде залишав їй достатньо грошей для пристойного життя. Він забирав сорок відсотків клієнтських, бо це був дуже відвідуваний тротуар, де не траплялося простоїв, і ще доводилося платити югославам, які були справжньою бідою через рекет. Часом встрявали навіть корсиканці, у яких уже піростало нове покоління.

Поруч зі мною стояла коробка з усяким мотлохом, я міг її підпалити, й увесь будинок згорів би. Та ніхто не дізнався б, що це я, і взагалі це було необачно. Я дуже добре пам'ятаю цей момент у моєму житті, бо він був точнісінько такий, як інші. У мене завжди буденне життя, але часом буває ще гірше, аніж завжди. Мені нічого не боліло, тож без жодних причин я почувався наче без рук, без ніг, хоч усе було на місці. Навіть мосьє Аміль не спромігся б це пояснити.

Не хочу нікого ображати, але треба сказати, що мосьє Аміль дедалі більше відбігав розуму, як це часом трапляється зі старими, яким уже скоро зводити рахунки і нічим крити. Вони добре знають, що на них чекає, і по очах видно, що вони дивляться назад, щоб схватись у минулому, як ті страуси-політики. Він завжди тримав під рукою свою книжку Віктора Гюго, та через туман у голові думав, що це Коран, бо мав обидві книжки. Він їх знав напам'ять і цитував не затинаючись, але плував. Коли ми ходили з ним у мечеть, то справляли дуже добре враження, бо я вів його, як сліпця, а на сліпців у нас завжди дивляться зі співчуттям. Він щоразу помилявся і замість молитви, читав «Ватерлоо, Ватерлоо, похмура рівнина»^[19], і це дивувало присутніх арабів, бо було недоречним. У нього навіть сльози на очах виступали через релігійне піднесення. У своїй сірій джелабі й білій галмоні на голові він був дуже гарний, і молив про царство небесне. Та він так і не помер і, ймовірно, вже став чемпіоном світу в усіх категоріях, бо в його віці немає нікого, хто міг би промовляти краще. У людей наймолодшими вмирають собаки. У дванадцять років на них уже не можна розраховувати, і доводиться заводити нових. Наступного разу, коли в мене буде собака, я візьму його з народження, тоді в мене буде багато часу, перш аніж я його втрачу. Лише у клоунів немає проблеми життя і смерті, бо вони з'являються у цей світ не природним шляхом. Їх вигадали поза законами природи, і вони ніколи не вмирають, бо це

було б не смішно. Я можу покликати їх до себе, коли захочу. Я можу будь-кого побачити поруч із собою, якщо хочу, Кінг-Конга, Франкенштайна чи зграї пораниених рожевих птахів, усіх, окрім моєї матері, бо мені бракує уяви.

Я встав, бо мені набридла та арка, й оглянув вулицю. Праворуч стояла поліцейська машина з фараонами наготові. Я б теж хотів бути фараоном, коли стану повнолітнім, щоб не боятися нічого й нікого і щоб знати, що треба робити. У фараона є начальство, яке командує. Мадам Роза казала, що багато дітей повій із притулку пішли у фараони, спецназ чи партизани, і ніхто вже їх не може чіпати.

Я вийшов, щоб подивитися, руки в кишенях, і наблизився до поліцейської машини. Я трохи дрейфив. Не всі вони сиділи в машині, частина розосередилася довкола. Я почав насвистувати «Лотарингією йшла»^[20], бо в мене обличчя не місцеве, і один мені одразу усміхнувся.

Фараони — найсильніші у світі. Якщо в хлопця батько — фараон, це ніби в нього удвічі більше батька, ніж в інших. Вони приймають арабів, і навіть чорних, якщо в них є щось французьке. Усі вони — сини повій, які пройшли через притулок, і ніхто вже не може їх нічого навчити. Немає нічого кращого за сили безпеки, це я вам кажу точно. Навіть військові проти них нічого не варті, хіба що генерали. Мадам Роза до смерті боїться фараонів, та це через той гуртожиток, де її знищували, і це не рахується як аргумент, бо вона опинилася не з того боку. Або ж я подамся в Алжир і служитиму в поліції, вони там найбільше потрібні. У Франції значно менше алжирців, аніж в Алжирі, тому в поліції тут менше роботи. Я зробив ще крок чи два у бік машини, де всі були в очікуванні заворушень або збройних нападів, серце у мене калатало. Я завжди відчуваю себе всупереч закону, я добре розумію, що не повинен тут бути. Та вони й не поворухнулися, може, були надто втомлені. Один навіть спав біля вікна, інший спокійно їв очищений банан біля приймача, вони були розслаблені. Зовні один білявий фараон із рацією та антеною в руці, схоже, зовсім не переймався тим, що відбувалося навкруги. Мені було лячно, та це добре, коли знаєш, чого боїшся, бо зазвичай я боюся без причини, як дихаю. Фараон з антеною мене бачив, та не вжив жодних заходів, і я пройшов поруч, невимушено насвистуючи.

Бувають фараони одружені, в яких є діти, я знаю, що таке трапляється. Якось я обговорював це з Махутом, щоб зрозуміти, як це

— мати батька-фараона, та Махуту це набридло, він сказав, що досить мені дурно марити, і пішов. Немає сенсу щось обговорювати з наркоманами, їм бракує цікавості.

Я ще трохи прогулявся, щоб не повертатися, рахуючи, скільки кроків у тротуарі, та їх було до біса, у мене навіть чисел не вистачило. Залишалося ще сонце. Якось я поїду за місто, щоб побачити, як воно влаштоване. Море — це також мені може бути цікаво, мосьє Аміль говорить про нього дуже шанобливо. Не знаю, що з мене було б, якби не мосьє Аміль, який навчив мене всього, що я знаю. Він приїхав у Францію дитиною з дядьком і був ще зовсім молодим, коли дядько зарано помер, та, попри це, здобув професію. Зараз він дедалі більше втрачає глузд, але це тому, що люди не створені щоб жити такими старими.

Сонце було схоже на жовтого клоуна на даху. Якось я піду в Мекку, мосьє Аміль каже, що там більше сонця, ніж деінде, це через географію. Та я думаю, що все інше в Мецці не таке вже й інше. Я б хотів податися дуже далеко, туди, де повно таких речей, які я навіть не хочу уявляти, щоб не зіпсувати враження. Можна було б залишити сонце, клоунів і собак, бо тут нічого кращого придумати не можна. А решта має бути новим і небаченим, спеціально для цього влаштованим. Та я думаю, що й це також повернулося б на схоже. Часом аж смішно, як усі речі на світі тримаються за своє місце.

Була п'ята година, і я вже почав був повертати додому, коли побачив білявку, яка зупинила свою «Міні» на тротуарі під знаком «паркувати заборонено». Я одразу ж упізнав її, бо я страшенно злопам'ятний. Це була ота шльондра, що раніше подала мені надію й полишила і за якою я по-дурному йшов. Я був до біса здивований, побачивши її. У Парижі повно вулиць, і треба мати велику удачу, щоб тут когось знов зустріти. Дівчина мене не бачила, я був на іншому боці вулиці, але хутко перейшов, щоб вона мене впізнала. Та вона поспішала чи, може, не думала про мене, бо минуло вже дві години. Вона увійшла в будинок № 39, із вікнами у двір, де був ще інший будинок. Я навіть не встиг показатися їй поперед очі. Вона була у верблюжому пальті та брюках, і купа волосся на голові — усе біляве. Вона залишала позаду запах парфумів щонайменше на п'ять метрів. І

не закрила свою машину на ключ. Я спочатку хотів щось поцупити в салоні, щоб вона запам'ятала, та мені було так тоскно через мій день народження і все інше, що навіть дивно ставало, скільки в мені всього вміщується. Забагато для мене одного. Зрештою, я сказав собі: стій, не варто щось цупити, вона й не знатиме, що це я зробив. Я хотів, щоб вона мене побачила, та не треба думати, що я шукав собі сім'ю. Мадам Роза могла ще протягти якийсь час, якби постаралась. Мойсей знайшов, де притулитися, і навіть про Бананію йшли перемовини, тому мені не було про що хвилюватися. У мене не було відомих хвороб, я був не дефективний, а це найперше, на що люди дивляться, коли вас вибирають. Це й зрозуміло, бо є люди, які вас довірливо беруть і опиняються на руках із хворою дитиною алкоголіків, яка залишається в них, а інші, бездоганні, не можуть нікого знайти. Я теж, якби міг вибирати, узяв би щось краще за стару знесилену єврейку, на яку було боляче дивитись, і щоразу волів би здохнути, аніж бачити її в такому стані. Якби мадам Роза була собакою, її б уже приспали, та до собак завжди ліпше ставляться, аніж до людських істот, яким не можна допомогти померти без страждань. Я вам кажу це, щоб ви не подумали, ніби я йшов за мадемуазель Надін, як вона назвалася пізніше, щоб мадам Роза могла спокійно померти.

За підворіттям був прохід у другий, менший будинок у дворі, і щойно я туди увійшов, як почувися постріли, скрегіт гальм, крик жінки і чоловічий голос, який благав: «Не вбивайте мене! Не вбивайте мене!». Я аж підскочив, настільки це було поруч. Одразу ж пролунала автоматна черга і чоловік вигукнув «Ні!», як завжди, коли помирають без задоволення. Потім запала тиша, від якої було ще моторошніше, а тоді, ви не повірите, усе розпочалося спочатку: той самий чувак, який не хотів, щоб його вбивали, бо мав на те свої причини, і автомат, який не зважав на його лемент. Він тричі знову починав помирати проти волі, ніби був такою падлюкою, яку треба було показово примусити вмирати тричі. Знову панувала тиша, поки він лишався мертвим, після чого вони накинулися на нього вчетверте і вп'яте, і насамкінець мені навіть стало його шкода, бо, зрештою, скільки ж можна! Потім вони його облишили, почувся жіночий голос, який промовив: «Мій коханий, бідолашний мій коханий», але так схвильовано, з таким щирим

почуттям, що я стояв спантеличений, хоча взагалі не розумів, що це коїться. На вході не було нікого, крім мене і дверей, над якими горіла червона лампа. Я ледь отямився, як вони знову почали цей бордель із «мій коханий, бідолашний мій коханий», але щоразу іншим тоном, а потім усе повторювали знов і знов. Той тип мусив помирати п'ять чи шість разів на руках своєї коханої, бо йому подобалося відчувати, що поряд є хтось, кому це завдає болю. Я подумав про мадам Розу, яка не мала нікого, хто б сказав їй «моя кохана, бідолашна моя кохана», бо в неї, так би мовити, вже не залишилося волосся, і вона важила понад сотню кілограмів, і кожний відразливіший за інший. Нагорі жінка замовкла, та лише для того, щоб набрати повітря для такого скрику розпачу, що я, як єдиний чоловік, кинувся до дверей і увірвався всередину.

Лайно, це було щось на кшталт кіно, лишень усе рухалося задом-наперед. Коли я увійшов, жінка на екрані була впала на тіло того типа, щоб віддатися відчаю, та одразу ж піднялась, але навспак, увесь час задкуючи, ніби рухаючись *туди* вона була живою, а *назад* — лялькою. Потім усе погасло, й увімкнули світло.

Мала, яка мене кинула, стояла перед мікрофоном посеред зали, перед кріслами, і коли ввімкнули світло, вона мене побачила. Троє або четверо чоловіків стояли попід стінами, та вони були не озброєні. Я, мабуть, виглядав, як дурень із відкритим ротом, бо всі на мене так і дивилися. Білявка впізнала мене і сяйнула широкою усмішкою, що трохи підняло мені дух, я таки справив на неї враження.

— Та це ж мій приятель!

Ми аж ніяк не були приятелями, та я не збирався сперечатися. Вона підійшла до мене і почала роздивлятися Артюра, та я добре знав, що її цікавлю я. Жінки мене часом смішать.

— Що це таке?

— Стара парасолька, я її причепував.

— Вона кумедна у цьому костюмі, скидається на фетиш. Це твій друг?

— Ви що, думаєте, я розумово відсталий? Це не друг, це парасолька.

Вона взяла Артюра і зробила вигляд, наче розглядає його. Інші також. Найперше, чого всі бояться, коли всиновлюють дитину, щоб не натрапити на розумово відсталого. Це малий, який вирішує спинитися на півдорозі, бо йому все байдуже. А батьки мають із ним халепу і не знають, що робити. Наприклад, дитині п'ятнадцять років, а вона поводить, як десятирічна. Зауважте, навпаки не краще. Якщо вам десять, як мені, а ви поведетесь на п'ятнадцять, вас витурюють зі школи, бо це порушує порядок.

— Він гарний з оцим зеленим обличчям. Чому ти зробив йому зелене обличчя?

Вона так добре пахла, що я подумав про мадам Розу — настільки це відрізнялося.

— Це не обличчя, це ганчірка. Обличчя нам заборонені.

— Як це заборонені?

У неї були дуже веселі блакитні очі, доволі приязні, й вона сиділа напочіпки перед Артюром, а насправді заради мене.

— Я араб. Обличчя не дозволені в нашій релігії.

— Ти хочеш сказати, зображення обличчя?

— Це образливо для Бога.

Вона глянула на мене, ніби байдуже, та я чудово бачив, що справив на неї враження.

— Скільки тобі років?

— Я вже казав вам, коли ми бачились у перший раз. Десять. Виповнилося сьогодні. Але вік не має значення. У мене є друг, якому вісімдесят п'ять років, а він і досі тут.

— Як тебе звать?

— Ви вже питали. Момо.

Потім їй треба було працювати. Вона мені пояснила, що це в них називають «студія дубляжу». Люди на екрані розкривають рота, ніби говорять, та насправді люди в залі віддають їм свої голоси. Це як у пташок: вони вставляли їм свій голос прямо у горлянку. Якщо з першого разу не виходило, і голос потрапляв не в той момент, доводилося переробляти. І от на це було весело дивитись: усе починало задкувати. Мертві поверталися до життя і займали, задкуючи, своє місце у суспільстві. Варто було натиснути на кнопку, як усе відступало. Машини їхали навспак, собаки бігли хвостом уперед, а будинки, які розсипалися на порох, збиралися до купи і відтворювалися

на ваших очах за мить. Кулі вилітали з тіл і повертались у дула, вбивці вистрибували з вікон задом. Коли виливали воду, вона поверталась і знов піднімалась у склянці. Кров, що витікала, поверталася в тіло, і ніде не залишала слідів, рана закривалась. Один тип був сплюнув і дістав свій плювок назад у рота. Коні неслися задки, й один тип, який випав був із восьмого поверху, здійнявся й повернувся у вікно. Справжній світ навпаки, і це було найкраще, що я бачив у своєму собачому житті. У якусь мить я навіть побачив мадам Розу молодою й свіжою, зі здоровими ногами. У мене аж сльози до очей підступили.

Я залишався там доволі довго, бо нікуди не поспішав, і як же я потішився! Мені особливо подобалося, коли жінку на екрані вбивали. Якусь мить вона лишалася мертвою, заради ефекту, а потім наче невидимою рукою підводилася із землі, відступала й поверталася до справжнього життя. Тип, якому вона казала «мій коханий, бідолашний мій коханий», мав вигляд справжнього покидька, та це мене не обходило. Усі присутні добре бачили, яка для мене радість це кіно, і пояснювали мені, що можна взяти все, що завгодно, із самого кінця й повернутися так на початок; а один, із бородою, пожартував: «аж до раю земного». А тоді додав: «На жаль, коли починаєш знову, завжди виходить те ж саме».

Білявка сказала, що її звать Надін, і що це її робота — давати людський голос людям у кіно. Я був такий задоволений, що не мав більше жодних бажань. Уявіть: будинок, який горить і валиться, а тоді гасне й піднімається. Щоб у це повірити, треба бачити на власні очі, бо очима інших — зовсім не те.

І тут зі мною сталося щось надзвичайне. Не можу сказати, що я повернувся назад і побачив свою матір, але я бачив себе, як я сиджу долі, бачив перед собою ноги в чоботях до стегон і шкіряну міні-спідницю, я з усієї сили намагався підняти очі, щоб побачити її обличчя, я знав, що це була моя мати, та було запізно, спогади не можуть піднімати очі. Я навіть спромігся повернутися назад трохи далі. Я відчув на собі теплі руки, які мене колишують, мені болить живіт, людина, яка мене тримає, ходить туди-сюди, наспівуючи, та живіт не проходить, і я випускаю какавельку, яка летить на підлогу, і мені легшає, уже не болить, а тепла людина цілує мене і сміється легким сміхом, який я чую, чую, чую...

— Тобі це подобається?

Я сидів у кріслі, а на екрані вже нічого не було. Білявка підійшла до мене, хтось увімкнув світло.

— Нічого.

Потім ще крутили того типа, який дістав автоматну чергу в пузо, бо був, може, касиром у банку або ж із суперницької банди. Він волав: «Не вбивайте мене! Не вбивайте мене!», як дурень, бо це не допоможе, треба робити свою справу. Мені дуже подобається, коли в кіно приречений каже, перш аніж умерти: «Робіть свою справу, панове», — це показує розуміння, бо немає сенсу дратувати людей, намагаючись бити на почуття, це не допоможе. Та цей тип не знаходив потрібний тон, і їм доводилося ще крутити його назад, щоб розпочати знову. Спочатку він простягав руки, щоб зупинити кулі, і саме у цей момент благав «Ні, ні!» і «Не вбивайте мене! Не вбивайте мене!» голосом чоловіка у залі, який говорив це в мікрофон, перебуваючи у цілковитій безпеці. Потім тип падав, звиваючись, бо в кіно таке завжди подобається, і вже не рухався. Гангстери випускали останню чергу, щоб переконатися, що він уже не здатний їм зашкодити. І коли вже не лишалося жодної надії, усе починало рухатися назад, і тип піднімався над землею, наче Бог брав його своєю рукою і ставив на ноги, щоб він іще послужив.

Потім я дивився інші уривки; траплялися такі, що їх доводилося відкручувати назад по десять разів, щоб усе було як слід. Слова також вирушали навспак, і через це виходили такі дивовижні звуки, ніби якоюсь мовою, яку ніхто не знає, але яка, імовірно, хоче висловити щось важливе.

Коли на екрані було пусто, я розважався, намагаючись уявити мадам Розу щасливою, з усім довоєнним волоссям на голові, і їй навіть не треба було гарувати, адже це був світ навпаки.

Білявка приголубила мене по щоці. Взагалі треба сказати, що вона була хороша, і мені було шкода. Я подумав про двох її дітлахів, яких бачив, і, бігме, шкода.

— Схоже, це тобі справді дуже сподобалося.

— Було весело.

— Ти можеш приходити, коли захочеш.

— У мене мало часу, я не можу нічого обіцяти.

Вона запропонувала піти поїсти морозива, і я не відмовився. Я їй також подобався, і коли я взяв її за руку, щоб іти швидше, вона

усміхнулась. Я вибрав шоколадне з полуницею і фісташками, та потім шкодував, було б узяти ванільне.

— Мені до вподоби, коли можна все відкрутити назад. Я живу в однієї пані, яка скоро помре.

Вона не торкнулася морозива і дивилася на мене. Волосся в неї було таке біле, що я не втримався, підняв руку і торкнувся його, а тоді засміявся, бо це було смішно.

— Твої батьки не в Парижі?

Я не знав, що їй казати, тому з'їв іще морозива. Це, мабуть, те, що я люблю найбільше у світі.

Вона не наполягала. Мене завжди дратує, коли розпитують, що робить твій татко або де твоя мамка, мені бракує тем для такої розмови.

Вона взяла аркуш паперу, ручку й написала щось, а тоді підкреслила тричі, ніби щоб я не загубив аркуш.

— Тримай, це моє ім'я й адреса. Ти можеш приходити, коли захочеш. У мене є друг, який опікується дітьми.

— Психіатр, — сказав я.

Це її приголомшило.

— Чому ти так кажеш? Дітьми опікуються педіатри.

— Лише зовсім маленькими. А потім — психіатри.

Вона замовкла і подивилася на мене так, наче я її лякав.

— Хто тобі це сказав?

— У мене є приятель, Махут, він на цьому знається, бо робив дезінтоксикацію. У Мармоттані.

Вона поклала свою руку на мою і нахилилася до мене.

— Ти ж казав, що тобі десять років, чи не так?

— Десь так.

— У твоєму віці ти стільки всього знаєш... То ми домовилися? Прийдеш до нас?

Я смакував своє морозиво. У мене був кепський настрій, а смачні речі завжди ще смачніші, коли тобі кепсько. Я це часто помічав. Коли хочеться здохнути, шоколад має ще кращий смак, аніж зазвичай.

— У вас уже дехто є.

Судячи з її погляду, вона нічого не зрозуміла.

Я облизував морозиво і мстиво дивився їй просто в очі.

— Я вас бачив допіру, коли ми мало не зустрілися. Ви повернулися додому, й у вас уже є двоє дітей. Вони біляві, як ви.

— Ти за мною йшов?

— Ну так ви, ніби, були не проти.

Я не знаю, що раптом із нею трапилось, та присягаюся, у неї стільки всього було у погляді! Ну, знаєте, очі стали наче у чотири рази глибшими, ніж перед тим.

— Слухай-но, мій маленький Мохамеде...

— Краще звати мене Момо, Мохамед — це задовго вимовляти.

— Слухай, любий, у тебе є моє ім'я й адреса, не загуби їх, приходь до мене, коли захочеш... Де ти живеш?

А ось це вже ні, не може й мови бути. Така жінка, як ця, щоб вона з'явилась у нас і дізналася, що це підпільний притулок для дітей повій? Суцільна ганьба. Не те, щоб я на неї сподівався, я знав, що вона не сама, та діти повій для порядних людей — це одразу ж сатанери, звідники, злочинці і неповнолітні правопорушники. У нас до біса погана репутація серед порядних людей, повірте старому на слово. Вони вас ніколи не візьмуть, бо є те, що лікар Кац називає «вплив сімейного середовища», тож повії для них — це найгірше. До того ж люди бояться венеричних захворювань у дітей, бо вони всі спадкові. Я не хотів казати «ні», але дав їй липову адресу. Я взяв її аркуш і поклав його в кишеню, бо ніколи нічого не знаєш наперед, та не варто сподіватися на диво. Вона знову почала мене розпитувати, а я не казав ні «так», ні «ні», лише ум'яв іще одне морозиво, цього разу ванільне. Ваніль — це найкраща річ у світі.

— Ти познайомишся з моїми дітьми, і ми поїдемо разом за місто, у Фонтенбло... У нас там є будинок...

— Гарзд, до побачення.

Я підвівся зненацька, бо нічого в неї не просив, і бігцем ушився разом з Артюром.

Я трохи розважився, лякаючи машини, коли перебігав перед ними в останній момент. Люди бояться переїхати дитину, і я відчував задоволення, знаючи, що для них це має значення. Вони оскаженіло б'ють по гальмах, щоб не заподіяти вам шкоди, і це все ж краще, аніж нічого. Я навіть хотів їх налякати ще більше, та не мав можливостей. Я ще не був певен, піду я в поліцію чи в терористи, це буде видно пізніше, коли прийде час. Хоч би як, а треба організований гурт, бо

одному — неможливо, це замало. До того ж, я не надто люблю вбивати, радше навпаки. Ні, чого б я хотів, то це бути таким, як Віктор Гюго. Мосьє Аміль каже, що словами можна зробити все, не вбиваючи людей, і що буде час, коли я це побачу. Мосьє Аміль каже, що це найсильніша річ. Якщо вас цікавить моя думка, то всі ці озброєні типи тому такі, що їх не завважили ще малими і вони залишилися незнаними. Дітей забагато, щоб на них зважати, деякі навіть змушені конати з голоду, щоб на них зважили, або ж вони створюють банди, аби їх помітили. Мадам Роза каже, що мільйони дітлахів у світі конають, деякі навіть встигають сфотографуватися. Мадам Роза каже, що прутень — це ворог роду людського, і що єдиний справжній лікар був Ісус, бо він не з прутня з'явився на світ. Вона вважає, що це винятковий випадок. Мадам Роза каже, що життя може бути дуже гарним, та ми ще його насправді не відкрили, тож тим часом треба якось жити. Мосьє Аміль також говорив мені багато хорошого про життя, особливо про перські килими.

Бігаючи поміж машинами, щоб налякати водіїв, бо розчавлена дитина, присягаюся, — це нікому не сподобається, я відчував себе дуже важливим, бо мав змогу завдати їм безмежного клопоту. Я не збирався дати розчавити себе, але справляв на них шалене враження. Один мій приятель, його звать Клодо, потрапив під машину саме так, удаючи дурника, і дістав три місяці догляду в лікарні. А вдома, якби він утратив ногу, батько погнав би його шукати її.

Було вже темно, і мадам Роза, мабуть, починала вже боятися, що мене немає. Я повертався бігцем, бо добре розважився без мадам Рози і відчував докори сумління.

Я одразу ж помітив, що вона ще погіршала, поки мене не було, й особливо зверху, у голові, де їй велося найгірше. Вона часто говорила мені жартома, що життя в її тілі почувається незатишно, і зараз це було помітно. Їй боліли всі частини тіла. Уже місяць вона не могла ходити за покупками через усі ці поверхи і казала, що якби їй не треба було піклуватися про мене, їй би не було більше заради чого жити.

Я розповів їй, що бачив у тій студії, де все повертають назад, та вона лише зітхнула, і ми трохи попоїли. Вона знала, що швидко руйнується, та вона ще дуже добре куховарила. Єдине, чого вона нізащо на світі не хотіла — це рак, і тут їй підфортунило, бо це єдина річ, якої в неї не було. Щодо іншого, то вона була так ушкоджена, що в неї навіть волосся більше не випадало, бо механізм, який змушував його падати, також зіпсувався. Зрештою я побіг по лікаря Каца, і він прийшов. Він був не такий уже й старий, та йому не можна було підніматися сходами, бо це погано для його серця.

У нас було тоді двоє чи троє потижневих дітлахів, з яких двоє мали завтра піти, а третій від'їжджав в Абіджан, де його мати збиралася відійти від справ, улаштувавшись продавчиною у секс-шопі. Два дні тому вона відсвяткувала свій останній вихід після двадцяти років на Центральному ринку і сказала мадам Розі, що це її дуже схвилювало, у неї було враження, ніби вона вмить постаріла. Ми допомогли лікарю Кацу піднятися, підтримуючи його з усіх боків, а тоді він сказав нам вийти, щоб він оглянув мадам Розу. Коли ми повернулися, мадам Роза була щаслива, це був не рак. Лікар Кац був великий фахівець, і він добре робив свою справу. Потім він подивився на нас усіх, та коли я кажу «усіх», йдеться лише про рештки, і я знав, що незабаром залишуся тут сам. Ходили плітки, начебто єврейка мордує нас голодом. Я вже навіть не пригадую імен трьох інших малих, які там були, окрім однієї дівчинки, її звали Едіт, вона мала не більше чотирьох років.

— Хто із вас найстарший?

Я йому сказав, що це, звісно ж, Момо, як завжди, бо я ніколи не вважався досить малим, щоб уникнути прикросців.

— Гаразд, Момо, я випишу рецепт, і ти підеш в аптеку.

Ми вийшли на сходи, і тут він на мене подивився так, як завжди дивляться, перш аніж завдати болю.

— Слухай-но, мій маленький. Мадам Роза дуже хвора.

— Але ж ви сказали, що в неї не рак?

— Ні, не рак, але, відверто кажучи, усе погано, усе дуже погано.

Він пояснив мені, що в мадам Рози стільки хвороб, що вистачило б на кількох людей, і що її треба покласти в лікарню, у велику палату. Я дуже добре пригадую, що він говорив про велику палату, ніби для всіх її хвороб треба багато місця. Та я думаю, що він говорив це, щоб зобразити лікарню у підбадьорливих тонах. Я не розумів назв хвороб, які мосьє Кац мені із задоволенням перераховував, — помітно було, що він там багато чого дізнався. Дешиця, яку я зрозумів, — це те, що мадам Роза була геть недужа і в кожний момент міг статися напад.

— Та найбільше це стареча неміч, маразм, якщо хочеш...

Я б не хотів нічого такого, та не сперечатися ж. Він мені пояснив, що в мадам Рози звужилися артерії, протоки в них закрилися і не було належної циркуляції.

— Кров і кисень більше не живлять, як слід, її мозок. Вона не зможе більше мислити і житиме, як овоч. Це може тривати ще довго, навіть роками, у неї можуть траплятися просвітлення розуму, та це все одно погано закінчується, мій маленький, це погано закінчується.

Він насмішив мене цим своїм тоном, яким повторював «це погано закінчується, це погано закінчується», ніби є такі речі, які закінчуються добре.

— Але це не рак, правда ж?

— Аж ніяк. Можеш бути спокійний.

Це таки була добра новина, і я розрюмсався. Мені було до біса добре, що ми уникли найгіршого. Я всівся на сходинку і заревів, як корова. Корови ніколи не плачуть, та це такий вираз.

Лікар Кац сів поруч зі мною і поклав мені руку на плече. Бородою він був схожий на мосьє Аміля.

— Не треба плакати, мій маленький, це природно, що старі вмирають. У тебе все життя попереду.

Він хотів мене налякати, чи що, цей поганець? Я завжди помічав, що старі кажуть «ти молодий, у тебе все життя попереду» з доброю посмішкою, наче їм це приємно.

Я встав. Гаразд, я знав, що все моє життя попереду, та я не збирався псувати собі нерви через це.

Я допоміг лікарю Кацу спуститись і мерщій повернувся, щоб оголосити мадам Розі добру новину.

— Ура, мадам Розо, тепер це вже напевне, у вас не рак. У лікаря немає жодних сумнівів.

Усмішка розпливлася в неї через усе обличчя, бо зубів майже не залишилося. Коли мадам Роза усміхається, вона робиться не такою старою і відразливою, як зазвичай, усмішка в неї залишилася дуже молодою і діє наче косметичний крем. У нас є фото, де їй п'ятнадцять років, до винищення євреїв німцями, і коли на неї дивишся, неможливо повірити, що колись це дівча перетвориться на мадам Розу. І навпаки, важко уявити собі таке — п'ятнадцятирічна мадам Роза. Жодної подібності. У п'ятнадцять років мадам Роза мала чудове руде волосся і таку усмішку, наче попереду, там, куди вона йшла, повно гарних речей. Мені починало нити всередині, коли я дивився на неї п'ятнадцятирічну і на таку, як зараз. Життя її справді побило. Часом я заглядаю у дзеркало і пробую уявити, що з мене буде, коли мене поб'є життя; я допомагаю собі пальцями, розтягуючи рота і кривляючись.

Ось так я оголосив мадам Розі найкращу в її житті новину — що в неї немає раку.

Увечері ми відкоркували пляшку шампанського, яку нам подарував мосьє Н'Да Амеде, щоб відсвяткувати те, що мадам Розу обминув найгірший ворог роду людського. Саме так він казав, бо мосьє Н'Да Амеде хотів також стати політиком. Вона причепурилася до шампанського, навіть мосьє Н'Да Амеде, схоже, був здивований. Потім він пішов, але у пляшці ще залишалося шампанське. Я наповнив фужер мадам Рози, ми цокнулись, а тоді я заплющив очі — і моя єврейка рушила назад аж до того часу, коли їй було п'ятнадцять, як на фото, і я навіть устиг поцілувати її ту, юну. Ми допили шампанське, я сидів на табуреті поруч із нею і намагався її підбадьорити.

— Мадам Розо, незабаром ви поїдете у Нормандію, мосьє Н'Да Амеде дасть вам на це грошей.

Мадам Роза завжди казала, що корови — найщасливіші створіння у світі, та мріяла поїхати жити до Нормандії, де чисте повітря. Здається, я ніколи ще так не хотів бути фараоном, як тоді, коли сидів на табуреті, тримаючи її за руку, таким слабким я почувався. Потім вона

забажала вдягти свій рожевий пеньюар, але не влізла в нього, бо це був її пеньюар повії, а за п'ятнадцять років вона надто погладшала. Узагалі, як на мене, краще б влада дбала про старих повій, замість того щоб переслідувати їх, коли вони молоді. Якби я міг, я б опікувався тільки старими повіями, бо в молодих є сатанери, а у старих — нікого. Я брав би тільки старих, відразливих, ні на що не придатних, і був би їхнім сатанером, я дбав би про них і встановив би справедливість. Я був би найвеличнішим фараоном і сатанером у світі, у мене ніхто більше не побачив би старої повії, яку покинули плакати на сьомому поверсі без ліфта.

— А поза цим, що ще тобі лікар казав? Я вже помираю?

— Ні, нічого такого, мадам Розо, він не казав. Не більше за інших.

— Тоді що зі мною?

— Ну, він не називав, сказав — усього потроху. — А мої ноги?

— Він нічого мені окремо не казав про ноги, до того ж, мадам Розо, ви чудово знаєте, що вмирають не від ніг.

— А що у мене із серцем?

— Та він конкретно на ньому не зупинявся.

— Що він там казав про овочі?

Я вдавав нерозуміння.

— Які овочі?

— Я чула, що він казав щось про овочі.

— Овочі потрібні для здоров'я, мадам Розо, ви завжди нам давали овочі. Часом навіть самі овочі.

У неї були повні очі сліз, і я пішов у туалет за папером, щоб їх промокнути.

— Що з тобою станеться без мене, Момо?

— Нічогісінько зі мною не станеться, і потім, зарано про це говорити.

— Ти вродливий хлопець, Момо, і це небезпечно. Треба остерігатись. Обіцяй, що ти не гаруватимеш дупою.

— Обіцяю.

— Заприсягнися!

— Присягаюся вам, мадам Розо. Щодо цього ви можете не турбуватися.

— Завжди пам'ятай, Момо, що дупа — це те, що є у чоловіків найсвятішого. Там у них зберігається честь. Ніколи нікому не дозволяй

лізти тобі в дупу, як би тобі не заплатили. Хоч би я померла і в тебе не залишилося нічого у світі, крім дупи, не дозволяй.

— Я знаю, мадам Розо, це жіноча професія, мужчина повинен змусити себе поважати.

Так ми провели годину, тримаючись за руки, і це трохи вгамувало її страх.

Коли мосьє Аміль довідався, що мадам Роза хворіє, він хотів був піднятися навідати її, та в його вісімдесят п'ять років, без ліфта, годі було про це й думати. Вони добре знали одне одного раніше, упродовж тридцяти років, коли мосьє Аміль продавав свої килими, а мадам Роза — себе, і це несправедливо, що зараз їх роз'єднує ліфт. Він хотів написати їй вірша Віктора Гюго, та йому забракло зору, і я змушений був вивчити вірша напам'ять від мосьє Амілья. Він починався з того, що «субхаін ад даім лля язуль», себто тільки Вічне ніколи не закінчується. Я хутко збіг на сьомий поверх, доки не забув, і переказав це мадам Розі, та двічі стопорився і мусив ще двічі міряти купу поверхів, щоб перепитати в мосьє Амілья ті рядки, яких я не зміг запам'ятати.

Я сказав собі, що було б добре, якби мосьє Аміль одружився з мадам Розою, бо вони підходили одне одному за віком і могли б собі руйнуватися разом, що завжди приємно. Я говорив про це з мосьє Амільем, його можна було б підняти на сьомий поверх на ношах, щоб він зробив їй пропозицію, а тоді перевезти їх обох за місто і залишити Десь у селі, доки обидва помруть. Я не сказав йому це прямо, бо так не роблять рекламу, тільки зауважив, що приємніше бути удвох і мати змогу перекинутися словом. Ще я сказав мосьє Амілью, що він може прожити й до ста семи років, бо життя, схоже, забуло про нього, і позаяк він колись виявляв інтерес до мадам Розі — раз чи два, — можна скористатися нагодою. Обоє вони потребували любові, та оскільки в їхньому віці це вже неможливо, їм слід об'єднати свої сили. Я навіть приніс фото мадам Розі у п'ятнадцять років, і мосьє Аміль милувався ним крізь спеціальні окуляри, які дозволяли йому бачити більше за інших. Він тримав світлину дуже далеко, потім зовсім близько і, схоже, таки щось побачив, бо усміхнувся, а потім на очах у

нього виступили сльози — не тому, що він плакав, а просто через старість. У старих із очей волога точиться нестримно.

— От бачите, якою мадам Роза була вродливою до всіх тих подій. Вам слід побратися. Так, я знаю, але ви завжди зможете подивитися на світлину, щоб згадати про неї.

— Я, можливо, оженився б на ній п'ятдесят років тому, мій маленький Мохамеде, якби її знав.

— Ви набридли б одне одному за п'ятдесят років. А зараз ви не зможете навіть добре роздивитися одне одного, й у вас не залишилося часу, щоб набриднути.

Він сидів із чашкою кави, поклавши руку на книжку Віктора Гюго, і мав вигляд щасливої людини, бо такій людині майже нічого не треба.

— Мій маленький Мохамеде, я б не зміг одружитися з єврейкою, хоч би й був іще здатний на такі речі.

— Вона вже ніяка не єврейка, вона взагалі ніхто, мосьє Амілью, просто їй усе болить. І ви вже такий старий, що час уже Аллаху подумати про вас, замість того щоб вам думати про Аллаха. Ви ж ходили до нього у Мекку, тепер його черга подбати про вас. Чому б не одружитися у вісімдесят п'ять років, коли ви нічим уже не ризикуєте?

— І що б ми робили, якби одружилися?

— Ви жаліли б одне одного, чорт забирай, хіба ж не для цього всі одружуються!

— Я вже застарий, щоб одружуватися, — сказав мосьє Аміль. Наче він для чогось був не застарий.

Я тепер боявся й дивитися на мадам Розу, так вона руйнувалася. Усіх інших дітей забрали, і якщо якась мати-повія заходила домовитися про пансіон, вона добре бачила, що єврейка в жалюгідному стані, то ж не хотіла лишати на неї свою дитину. Найжахливіше, що мадам Роза рум'янилася дедалі червоніше і часом виробляла «ходімо любчику» очима і різні штуки губами, наче й досі була на панелі. Це було вже занадто, я не хотів цього бачити. Я йшов на вулицю і тинявся там цілий день, а мадам Роза лишалася сама зі своїми «ходімо, любчику», зачервоненими губами і гримасами. Часом я сідав на тротуар і запускав світ навспак, як у студії дубляжу, та ще далі. Люди виходили з дверей, а я змушував їх вертатися задкуючи, тоді брався до шосе і віддаляв машини, і ніхто не міг до мене наблизитись. Я був не в найкращій формі, це правда.

На щастя, ми мали сусідів, які добряче допомагали нам. Я вже розповідав про мадам Лолу з п'ятого поверху, яка гарувала у Булонському лісі трансвеститкою, і перш аніж туди вирушити на машині — бо в неї було авто — вона часто провідувала нас. Їй було тільки тридцять п'ять років, і на неї чекало ще багато успіхів попереду. Вона пригощала нас шоколадом, копченою лососяною і шампанським, бо це коштує дорого і саме тому ті, хто гарує дупою, ніколи не відкладають грошей. У цей час саме пішли чутки, що північноафриканські робітники привезли холеру, по яку вони спеціально їздили в Мекку, і перше, що мадам Лола завжди робила, — це мила руки. Холера не гігієнічна, вона любить бруд, а мадам Лола дуже її боялась. Я холери не знаю, та мені здається, це не може бути так відразливо, як розповідала мадам Лола, хвороба тут ні до чого. Я часом був готовий навіть захищати холеру, бо, принаймні, це не її провина, що вона така, вона не призначала себе холерою, так вийшло.

Мадам Лола цілу ніч кружляла на машині Булонським лісом, за її словами, вона там була єдина із Сенегалу і всім дуже подобалася, бо коли вона відкривалася, то мала і прутень, і гарні цицьки. Вона відгодувала їх штучно, як курчат. Через своє боксерське минуле мадам Лола була така здорова, що могла підняти стіл за ніжку однією рукою, але їй платили не за це. Вона мені дуже подобалася, бо ні на кого не була схожа, нічого спільного. Я швидко збагнув, що вона цікавиться мною через дітей, адже з її фахом вона їх завести не могла, бо не мала того, що треба. Вона носила білу перуку, а свої груди щодня живила гормонами. Вона вихлялася, крокуючи на своїх високих підборах, і вихляла бедрами, щоб збуджувати клієнтів, та це справді особлива людина, і з нею почуваєшся легко. Я не розумію, чому людей завжди поділяють через дупу і надають цьому значення, коли це нікому не завдає шкоди. Я трохи залицявся до мадам Лоли, бо ми дуже від неї залежали. Вона підкидала нам грошей і готувала харч; куштуючи соус, задоволено заводила очі, а її сережки розгойдувались, коли вона ходила перевальцем на своїх підборах. Вона часто розповідала, як молодою, ще в Сенегалі, тричі здолала Кіда Говеллу, та як чоловік вона завжди почувалася нещасною. Я казав їй: «Мадам Лоло, ви не схожі ні

на що і ні на кого». Їй це було приємно, вона відповідала: «Так, мій маленький Момо, я втілення мрії». І це була правда, вона скидалася на синього клоуна чи на мою парасольку Артюра, теж дуже особливих. «Коли ти виростеш, мій маленький Момо, ти побачиш, що є зовнішні ознаки поважності, які ні про що не говорять, як-от яйця, які є помилкою природи». Мадам Роза сиділа у своєму кріслі та благала мадам Лолу зважати на те, що я ще дитина. Ні, справді, вона була хороша, бо все у неї було навпаки, і вона була незла. Коли увечері вона готувалася до виходу — у білявій перуці, на високих підборах, у сережках, зі слідами від боксу на гарному чорному обличчі, у білому пуловері, щоб підкреслити груди, і з рожевим шарфом на шиї, щоб сховати зовсім недоречно у трансвеститів адамове яблуко, у спідниці з розрізами по боках і підв'язках, — бігме, це було щось неймовірне. Іноді вона пропадала день чи два у Сен-Лазар^[21], звідки поверталася виснаженою, з недбалим макіяжем, приймала снодійне й лягала, бо це неправда, що зрештою до всього звикаєш. Раз до неї наскочила поліція, шукали наркотики, та це була неправда, заздрісні подруги оббрехали її.

Я розповідаю про той час, коли мадам Роза розмовляла і ще мала ясну голову, крім тих випадків, коли вона зупинялася на півслові й застигала з відкритим ротом, дивлячись прямо вперед, не розуміючи, хто вона, де вона і що вона тут робить. Це те, що лікар Кац називав «стан опупіння». У неї це відбувалося значно гірше, ніж в інших, і постійно повторювалося, та вона ще дуже добре готувала свого коропа по-єврейськи. Мадам Лола щодня заходила дізнатись, як вона, і коли в Булонському лісі справи йшли добре, давала нам гроші. Її дуже поважали у кварталі, а хто дозволяв собі негідне, діставав по-мордаса.

Я не знаю, що б із нами сталося на нашому сьомому поверсі, якби не було решти поверхів, де мешкали люди, які не прагнули нашкодити одне одному. Вони не виказали мадам Розу поліції навіть тоді, коли в неї перебувало до десяти дітей повій і вони зчиняли бордель на сходах.

На третьому мешкав навіть один француз, який поводився наче й не француз. Він був високий, сухорлявий, із тростиною, і жив собі спокійно, нічим не виділяючись. Він довідався, що мадам Роза руйнується, й одного дня здолав чотири поверхи, які відділяли нас від нього, і постукав у двері. Він увійшов, привітався з мадам Розою: «Моє шанування, мадам», — і сів, тримаючи капелюха на колінах,

дуже прямо, високо піднявши голову, і витяг із кишені конверта з маркою, на якому було написано його повне ім'я.

— Мене звать Луї Шарметт, як тут написано. Ви самі можете прочитати. Це лист від моєї дочки, вона пише мені раз на місяць.

Він показав нам листа, на якому було позначено ім'я, наче намагався довести, що має його.

— Я колишній службовець державної залізниці у відставці. Довідався, що ви нездужаєте, ми двадцять років прожили в одному будинку, і я вирішив скористатися нагодою.

Я вже казав, що мадам Роза, навіть поза своєю хворобою, багато пережила і тому була дуже полохливою. Їй ставало зовсім зле, коли вона чогось не розуміла, а це траплялося дедалі частіше, бо так завжди буває, коли старієш і все це накопичується. А цей француз, який дав собі клопіт піднятися на чотири поверхи, щоб навідати її, справив на неї доконечне враження, для неї це означало, що вона має померти і прийшов офіційний посланець. До того ж, цей тип був бездоганно вдягнений у чорний костюм із сорочкою і краваткою. Не думаю, що мадам Роза мала велике бажання жити, але й помирати вона не хотіла: гадаю, це було не те і не інше, вона просто втяглася. Як на мене, є кращі речі.

Цей мосьє Шарметт був такий поважний і статечний, сидів так прямо і недвижно, що мадам Роза злякалася. Між ними залягла довга мовчанка, і потім вони не знайшли, що сказати одне одному.

Якщо вас цікавить моя думка, цей мосьє Шарметт прийшов тому, що він також був самотній і хотів поговорити з мадам Розою, щоб об'єднатися. Коли ви досягаєте певного віку, вас дедалі рідше навідують, хіба що є діти, яких спонукає до того закон природи. Я думаю, вони обоє боялися, і дивились одне на одного наче говорячи: «після вас», «ні, прошу, тільки після вас». Мосьє Шарметт був старіший за мадам Розу, та він був сухорлявий, а єврейка випирала з усіх боків, і хворобі в ній було значно просторіше. Це завжди важче для старої жінки, якій ще й довелося бути єврейкою, ніж службовцю залізниці.

Вона сиділа у кріслі, тримаючи віяло, яке збереглося з того часу, коли їй ще робили суто жіночі подарунки, і була така приголомшена, навіть не знала, що казати. Мосьє Шарметт дивився прямо на неї зі своїм капелюхом на колінах, наче прийшов по неї, а в єврейки

трусилася голова і вона обливалася холодним потом. Хіба ж не кумедно уявляти, що смерть може прийти, сісти з капелюхом на колінах і дивитися вам у вічі, щоб сказати: настав твій час. Я особисто чудово бачив, що це був лише француз, якому бракувало співвітчизників і який ухопився за нагоду сповістити про свою присутність, коли новина про те, що мадам Роза більше ніколи не зійде вниз, поширилась аж до туніської бакалії мосьє Кейбалі, куди стікаються всі новини.

На обличчі в цього мосьє Шарметта вже позалягали тіні, особливо довкола очей, які западають першими й живуть самотньо у своїх орбітах із виразом «Чому?», «З якого права?» і «Що зі мною сталося?». Я дуже добре його пам'ятаю, майже бачу, як він сидів навпроти мадам Розі з негнучкою спиною, бо ревматизм із роками злішає, особливо прохолодними ночами, які трапляються часто, коли минає літо. Він був почув у бакалії, що мадам Роза довго не протягне, що в неї вражені головні органи, з них більше немає користі, і, певно, подумав, що така людина може краще його зрозуміти, ніж ті, що збереглися цілими. То ж він і прийшов.

Єврейка запанікувала, вона вперше приймала француза, католика з прямою спиною, який сидів і мовчав перед нею. Вони ще трохи помовчали, потім іще, а тоді мосьє Шарметт почав суворо розповідати мадам Розі про все, що зробив у житті для французької залізниці. Для старої єврейки при смерті стільки несподіванок поспіль було забагато. Вони обоє боялися, бо це неправда, що природа все добре влаштовує. Природа робить бозна-що будь-кому, і гадки не має, що робить, іноді це квіти чи пташки, а деколи — стара єврейка на сьомому поверсі, що вже не спроможна зійти звідти. Мені було шкода цього мосьє Шарметта, бо я добре бачив, що в нього також — нікого й нічого, попри все його соціальне забезпечення. Як на мене, завжди бракує найпотрібніших речей.

Старі не винні, що руйнуються наприкінці, тому я не в захваті від законів природи.

Ото варто було послухати, як мосьє Шарметт розповідав про потяги, вокзали і розклад відправлення, ніби ще сподівався врятуватися, сівши на належний потяг у належний момент і знайшовши станцію для пересідання, хоча й знав, що він уже приїхав і йому лишилося тільки зійти з потяга.

Так вони провели чимало часу, і я вже непокоївся за мадам Розу, бо бачив, що вона геть приголомшена таким поважним візитом, наче їй прийшли віддати останню шану.

Я відкрив для мосьє Шарметта коробку цукерок, які нам дала мадам Лола, та він їх не торкнувся, бо через органи йому заборонили цукор. Зрештою він пішов до себе вниз, і з цього візиту не вийшло нічого путнього, лише мадам Роза зауважила, що люди стають до неї дедалі приязнішими, а це завжди погана ознака.

Мадам Роза відлітала тепер дедалі частіше, подекуди вона проводила цілі години, нічого не відчуваючи. Я згадав записку, що її лишав мосьє Різа, чоботар, щоб у разі його відсутності клієнт звернувся до іншого, та я ніколи не знав, до кого б я міг звернутись, якщо навіть у Мецці можна підхопити холеру. Я сидів на табуреті поруч із нею, тримав її за руку і чекав її чергового повернення.

Мадам Лола допомагала нам, як могла. Вона поверталася з Булонського лісу геть виснажена через специфіку своєї роботи і спала подеколи до п'ятої години по обіді. Увечері вона піднімалася до нас, щоб підсобити. Вряди-годи у нас іще бували пансіонери, утім замало, щоб прожити, і мадам Лола казала, що робота повії занепадає через безкоштовну конкуренцію. Поліція не утискає дармових шльондр, вона присікується тільки до тих, хто чогось вартий. Був іще випадок шантажу, коли сата-нер, звичайний звідник, погрожував виказати дитину повії соціальній службі, бо та відмовлялася їхати в Дакар, і її могли позбавити батьківських прав за проституцію. Ми тримали хлопчину — його звали Жюль^[22], це ж треба — десять днів, а потім усе владналося, бо мосьє Н'Да Амеде цим зайнявся. Мадам Лола господарювала і допомагала мадам Розі підтримувати особисту чистоту. Не збираюсь її розхвалювати, та я ніколи не бачив сенегальця, який був би кращою паніматкою для сім'ї, аніж мадам Лола. Справді шкода, що природа стала їй на заваді. Вона була жертвою несправедливості, і через це діти, які могли б стати щасливими, в неї не з'явилися. Вона навіть усиновити нікого не мала права, бо трансвестити дуже відрізняються від інших, а цього ніколи не пробачають. У мадам Лоли через це часом опускалися руки.

Треба сказати, що весь будинок добре прореагував на новину про смерть мадам Розі, яка має незабаром нагодитися, коли всі її органи об'єднають зусилля в цьому напрямі. У нас жили чотири брати Зауми, які перевозили меблі й були найсильнішими чоловіками у кварталі щодо піаніно й шаф. Я завжди дивився на них із захопленням, бо хотів, щоб у мене також було четверо братів. Вони прийшли сказати, що ми можемо розраховувати на них, щоб спустити і підняти мадам Розу щоразу, коли вона забажає зробити кілька кроків по вулиці.

Отже у неділю, коли ніхто не переїжджає, вони взяли мадам Розу, знесли вниз, як піаніно, всадовили у свою машину й повезли на Марну, щоб вона подихала свіжим повітрям. Того дня вона мала ясну голову і навіть почала обговорювати плани на майбутнє, бо не хотіла релігійного поховання. Спочатку я був подумав, що єврейка боїться Бога і сподівається уникнути зустрічі з ним, якщо її поховають без релігії. Та це було зовсім не те. Вона не боялася Бога, вона казала, що зараз запізно, що зроблено, те зроблено, і йому вже нема чого приходити до неї за пробаченням. Я гадаю, що мадам Роза, коли мала ясну голову, хотіла померти назавсім, без жодних продовжень.

Вертаючись, брати Зауми провезли її повз Центральний ринок, вулицями Сен-Дені, Фурсі, Блондель, Труандері. Мадам Роза була схвильована, особливо коли побачила маленький готель на рю Прованс, де молодого могла збігати сходами хоч сорок разів на день. Вона казала, що їй приємно знов побачити тротуари й куточки, де вона гарувала, вона відчувала, що чесно відробила свій контракт. Мадам Роза усміхалась, і я бачив, що це підняло їй дух. Вона згадувала старі добрі часи і казала, що це була найщасливіша доба її життя. Коли їй було вже за п'ятдесят, вона припинила гарувати, хоч і мала ще постійних клієнтів, та вона розсудила, що в її віці це вже неестетично, а тому вирішила перекваліфікуватися. Ми зупинилися на рю Фрошо щось випити, і мадам Роза з'їла тістечко. А тоді повернулися додому, і брати Зауми занесли її на сьомий поверх як пір'їнку. Ця прогулянка їй так потішила, що вона наче помолодшала на кілька місяців.

Удома на нас чекав Мойсей, він прийшов нас провідати і сидів під дверима. Я поздоровкався і залишив його з мадам Розою, вона була у формі. Я зійшов униз у кафе, щоб побачитися з приятелем, який обіцяв мені шкіряну куртку, справжню американську, не якусь липу. Та його не було. Я трохи посидів з мосьє Амїлем, який був у доброму здоров'ї.

Він сидів над порожньою чашкою кави і тихо усміхався до стіни напроти.

— Мосьє Амілью, доброго здоров'я!

— Добридень, мій маленький Вікторе, радий тебе чути.

— Незабаром винайдуть окуляри для будь-яких очей, мосьє Амілью, і ви зможете знову бачити.

— Треба вірити в Бога.

— Одного дня з'являться потрясні окуляри, яких досі не бувало, і ви справді зможете бачити, мосьє Амілью.

— Що ж, мій маленький Вікторе, слава Богу, бо це він дозволив мені жити так довго.

— Мосьє Амілью, мене звать не Віктор. Мене звать Мохамед. Віктор — це інший ваш приятель.

Він здивувався.

— Авжеж, мій маленький Мохамеде... *Тава калътпу'ала аль Хайї елладрі ля ямут...* Я довірився Живому, який не вмирає... Як я тебе назвав, мій маленький Вікторе?

О, лайно.

— Ви назвали мене Віктором.

— Як я міг? Я перепрошую.

— Та це нічого, байдуже, те чи інше ім'я, це нічого не міняє. Як справи відучора?

Це його збентежило. Я бачив, що він робив величезні зусилля, щоб згадати, та відколи він більше не торгував килимами з ранку до вечора, усі дні мосьє Амілья були геть однакові. Його права рука завжди спочивала на маленькій пошарпаній книзі, яку написав Віктор Гюго, і книга вже, напевно, звикла відчувати цю руку, що спиралася на неї, як спираються на руку сліпі, коли допомагаєш їм перетнути вулицю.

— Ти питав про вчора?

— Учора чи сьогодні, мосьє Амілью, байдуже, це лише час, який минає.

— Що ж, сьогодні я цілий день був тут, мій маленький Вікторе...

Я подивився на книгу, та що я міг сказати, вони були разом цілу вічність.

— Одного дня я теж напишу книгу, мосьє Амілью, справжню книгу про все. А в мосьє Віктора Гюго яка найкраща?

Мосьє Аміль дивився дуже далеко й усміхався. Його рука рухалася по книзі, наче пестила. Пальці тремтіли.

— Не розпитуй мене забагато, мій маленький...

— Мохамеде.

— ...Не розпитуй мене забагато, я сьогодні почуваюся трохи втомленим.

Я взяв книгу, мосьє Аміль це відчув і захвилювався. Я подивився назву і повернув її назад. Його руку я поклав зверху.

— Ось вона, мосьє Амілью, можете помацати.

Я побачив, як його пальці торкнулися книги.

— Ти не схожий на інших дітей, мій маленький Вікторе. Я завжди це знав.

— Колись я також напишу «Знедолених», мосьє Амілью. Є хтось, щоб відвести вас сьогодні додому?

— *Иниалла*. Обов'язково хтось буде, адже я вірую в Бога, мій маленький Вікторе.

Мені це вже трохи набридло, бо він увесь час звертався до іншого.

— Розкажіть мені щось, мосьє Амілью. Розкажіть про вашу велику мандрівку до Ніцци, коли вам було п'ятнадцять років.

Він мовчав.

— Я? Велика мандрівка до Ніцци?

— Коли ви були ще зовсім молодим.

— Не пригадую. Зовсім нічого не пригадую.

— Гарзд, тоді я вам розповім. Ніцца — це оаза на березі моря з лісами мімози та пальмами, там є російські й англійські принци, які б'ються квітами. На вулицях танцюють клоуни, конфеті падає з неба і не обминає нікого. Одного дня я теж поїду до Ніцци, коли стану молодим.

— Як це, коли станеш молодим? Хіба ти старий? Скільки тобі років, мій маленький? Ти ж маленький, Мохамед, чи не так?

— Цього ніхто не знає напевно, і мого віку також. Я не маю дня народження. Мадам Роза каже, що я ніколи не матиму віку, бо я інший, і що я завжди тільки те й робитиму, що буду іншим. Ви пам'ятаєте мадам Розу? Вона незабаром помре.

Та мосьє Аміль остаточно загубився у собі, бо життя змушує людей жити, не надто зважаючи на те, що з ними відбувається. У будинку напроти жила одна пані, мадам Алаві, яка приходила по нього

перед закриттям і вклала його в ліжко, бо в неї також не було нікого. Я навіть не певен, чи вони були знайомі, чи це просто, щоб не залишатися без нікого. Вона торгувала арахісом у Барбес, і її батько також, поки був живий. Тож я сказав:

— Мосьє Амілью, мосьє Амілью! — просто так, щоб нагадати йому, що є ще хтось, хто любить його, хто знає його ім'я, і що воно в нього є.

Я ще довго лишався з ним, а час минав собі — той час, який спливає спроквола, нефранцузький час. Мосьє Аміль мені часто казав, що час поволі приходить із пустелі зі своїми караванами верблюдів і що він не поспішає, бо перевозить вічність. Та це завжди красивіше, коли розповідаєш, аніж коли бачиш на обличчі старої людини, яку він щодня потроху обкрадає, як на мене, час — неабиякий злодюга.

Власник кафе, якого ви, звісно ж, знаєте, це мосьє Дрісс, вийшов поглянути на нас. Мосьє Амілью час від часу треба було виводити в туалет попісяти, доки не пізно. Та не треба думати, що мосьє Аміль утратив розум і вже нічого не вартий. Старі вартують не менше від інших, хоч вони й слабнуть. Вони відчують так само, як ви і я, деколи це навіть змушує їх страждати сильніше за нас, бо вони вже не можуть захищатися. А природа, яка буває великою паскудою, на них нападається і підсмажує їх на повільному вогні. Та люди ще паскудніші за природу, бо в нас заборонено допомагати старим померти, хоч природа їх повільно душить, аж очі в них із лоба вилазять. Та це не про мосьє Амілью, він іще довго міг старіти й померти, може, у сто десять років, навіть стати чемпіоном світу. Він іще все розумів і казав «піпі», коли йому було треба і перш ніж це ставалось, і мосьє Дрісс брав його тоді під лікоть і сам відводив до вбиральні. В арабів, коли людина дуже стара і скоро має звільнитися від життя, їй засвідчують повагу, це спосіб набрати очок у Бога, і дрібниць тут не буває. Та це було сумно, що мосьє Амілью водять попісяти, тож я залишив їх, бо, думаю, не варто шукати зустрічей зі смутком.

Ще на сходинках я почув плач Мойсея і кинувся вгору, бо злякався, що з мадам Розою трапилася біда. Увійшовши, я спочатку подумав, що мені ввижається. Навіть заплющив очі, щоб відігнати видіння.

Автомобільна прогулянка по всіх тих місцях, де мадам Роза колись гарувала, дивовижно на неї подіяла, і все минуле ожило у неї в голові. Вона стояла посеред кімнати гола і виряджалася на роботу, наче й досі гарувала. Дідько, я в житті мало бачив і не маю права говорити, що насправді жахливо, а що — не більше за все інше, та присягаюся, що гола мадам Роза у шкіряних чоботах і чорних мереживних трусиках довкола шиї, бо вона почала вдягати їх не з того боку, із цицьками понад будь-чию уяву, які лежали на животі, — такого не побачиш більше ніде, хоч би воно й існувало. На додачу вона ще намагалася водити задом, як у секс-шопі, але її зад перевершував людські можливості... Ох! Думаю, тоді я вперше прошепотів молитву за на-віжених, та вона й далі вихилялася з кокетливою усмішкою і з такою кудлаткою, що хай Бог милує!

Я розумів, що це в неї був шок від повернення в минуле через ту прогулянку місцями, де вона була щаслива, та інколи розуміння нічого не додає, ба й навпаки. На обличчі вона мала стільки фарби, що видавалася ще голішою в інших місцях, і зібравши губи в курячу гузку, виробляла ротом якісь рухи, надзвичайно бридкі. Мойсей скиглив у кутку, та я лише сказав: «Мадам Розо, мадам Розо!» — і кинувся геть. Я стрімголов злетів униз і побіг. Не для того, щоб утекти — куди? — а щоб більше не бути там.

Я чимало пробіг, а коли мене трохи попустило, усівся в темряві під якоюсь аркою, за повними баками, що чекали на сміттєвоз. Я не плакав, бо що б це змінило? Від сорому я заховав обличчя в колінах, заплющив очі, перечекав хвилинку і привів фараона. Це був найсильніший фараон, якого тільки можна уявити. Він був у мільйони разів накачані-ший за всіх інших і мав незліченне військо, щоб наводити лад. У нього навіть танки були, з ним мені більше нічого було боятися, він забезпечить мені самозахист. Я відчув, що можу бути спокійним, він усе бере на себе. Він по-батьківськи обійняв мене за плечі своєю всесильною рукою і спитав, чи я, бува, не поранений від усіх ударів, яких дістав. Я відповів, що так, але в лікарню їхати не варто. Він ще побув зі мною, поклавши руку на плече, і я відчував, що він подбає про все і буде мені за батька. Мені полегшало, і я почав розуміти, що найліпше для мене — податися жити туди, де все не посправжньому. Мосьє Аміль, коли він іще був із нами, завжди казав мені, що інший світ створюють поети; я враз усміхнувся, бо згадав, що

він називав мене Віктором, можливо, це Бог подав мені надію. Потім я побачив білих і рожевих птахів, усі вони були надувні й мали мотузку на кінці, щоб полетіти з ними дуже далеко, і заснув.

Я чимало проспав, а тоді пішов у кафе на рю Біссон, дуже чорне, бо там довкола три африканських будинки. В Африці все зовсім інакше, у них там племена, і якщо ви належите до якогось племені, це як товариство, велика сім'я. Там був мосьє Абуа, про якого я нічого досі не казав, бо я ж не можу розповісти все, і тому згадую про нього зараз. Він навіть не говорить французькою, і треба, щоб хтось говорив замість нього, коли йому є про що сказати. Я трохи посидів там із мосьє Абуа, він приїхав до нас з Івуару^[23]. Ми тримали один одного за руки і добре посміялися разом, мені було десять років, а йому — двадцять, і ця різниця йому подобалась, і мені також. Мосьє Соко, власник кафе, сказав, щоб я не затримувався довго, бо він не хоче проблем із захистом неповнолітніх, а з десятирічним шкетом можна нажити неприємностей через наркотики, бо це перше, що думають, коли бачать хлопчика. У Франції неповнолітні дуже захищені: якщо ніхто ними не опікується, їх забирають до в'язниці.

У мосьє Соко є власні діти, він залишив їх в Івуарі, бо там у нього більше жінок, ніж тут. Я добре знав, що не маю права вештатися без батьків у пивничці, та кажу вам, як є, — я не хотів повертатися додому. На самий спогад про мадам Розу, якою я її залишив, у мене аж мурашки бігали по спині. І так було нестерпно дивитись, як вона поступово вмирає невідомо від чого, але гола, з масною посмішкою, ці дев'яносто п'ять кілограмів із нелюдською дупою, які чекають на клієнта, — тут потрібен закон, щоб покласти край її стражданню. Знаєте, усі говорять, що треба підкорятися законам природи, та я радше за запчастини.

Хоч би як, але не можна все життя стирчати в бістро, і я повернувся додому, говорячи собі, поки піднімався сходишками, що мадам Роза, ймовірно, мертва і більше не страждає.

Я потихеньку відчинив двері, щоб не злякатись одразу, і перше, що побачив, — мадам Розу, цілком одягнену, посеред хати із маленькою валізою. Вона була схожа на людину, що стоїть на пероні, чекаючи поїзда. Я заглянув їй в обличчя й одразу побачив, що вона не тут. Вигляд у неї був геть відсутній і дуже щасливий. Поглядом вона поринула кудись далеко-далеко, на голові мала капелюшка, який хоч і

не личив їй, бо це неможливо, та принаймні прикривав зверху. Вона навіть усміхалася, наче отримала добру звістку. На ній була синя сукня у ромашках, а ще вона витягла з глибини шафи ридикюль, з яким ходила гарувати і який зберігала на спогад; я його добре знав, усередині там досі лежали кондоми, і вона дивилася крізь стіни, наче вже сідала у потяг, щоб поїхати назавжди.

— Що це ви робите, мадам Розо?

— Вони приїдуть за мною. Вони все беруть на себе. Вони звеліли чекати тут, по нас приїдуть на вантажівках і відвезуть на Велодром, наказано брати лише найнеобхідніше.

— Хто вони?

— Французька поліція.

Я вже нічого не розумів. Мойсей ще був у нас, у другій кімнаті, він робив мені звідти знаки, тицяючи пальцем у скроню. Мадам Роза тримала в руках свій ридикюль, а валіза стояла поруч, наготові, вона чекала так, наче боялася спізнитися.

— Вони дали нам півгодини, дозволено брати тільки одну валізу. Нас посадять у потяг і відвезуть до Німеччини. Я не матиму більше проблем, вони все беруть на себе. Вони сказали, що нам не заподіють жодної шкоди, ми будемо ситі і вкриті.

Я не знав, що й казати. Може і справді євреїв знову відвозять до Німеччини, бо араби їх не хочуть? Коли в мадам Розі ще всі клепки були на місці, вона мені часто розповідала, як мосьє Гіт-лер зробив був Ізраїль у Німеччині, щоб дати їм усім домашнє вогнище, і як їх усіх щиро приймали в цьому вогнищі, тільки зуби, кістки, одяг і взуття у хорошому стані вилучали, щоб не марнувати. Я одного не збагну, чому самі лише німці повинні завжди дбати про євреїв і чому вони знов їх прийматимуть, адже треба все робити по черзі, всі народи мають зробити свій внесок. Мадам Роза дуже любила мені нагадувати, що вона також була молодою. Гаразд, я все це знав, бо жив із єврейкою, а з євреями ці речі зрештою завжди стають відомими, та я не розумів, навіщо б французька поліція переймалася мадам Розою, яка була старою і потворною, геть ні на що не здатною. Я розумів також, що мадам Роза здитиніла через свій розлад, це все старечий маразм, і лікар Кац мене про це попереджав. Вона, мабуть, вважала себе знов молодою, як допіру, коли вдяглася повією, і вона стояла там, абсолютно щаслива зі своєю валізкою, бо їй знову було двадцять років

і вона чекала дзвінка, щоб їхати на Велодром і до єврейського вогнища у Німеччині. Вона знову була молодою.

Я не знав, що робити, бо не хотів сперечатися, та я був певен, що французька поліція не прийде, щоб повернути мадам Розі її двадцять років. Я сів у кутку на підлогу і схилив голову, щоб не бачити її. Це все, що я міг для неї зробити. На щастя, вона отямилась і сама здивувалася, побачивши себе посеред кімнати з валізою, у синій сукні з ромашками, у капелюсі, із ридикюлем, повним споминів. Та я подумав, що краще не розповідати їй, що трапилося, — було очевидно, що вона нічого не пам'ятає. Це була амністія, лікар Кац попереджав мене, що вона забуватиме дедалі більше, аж доки одного дня не пам'ятатиме вже нічого і житиме так, імовірно, ще довгі роки, у стані опупіння.

— Момо, що трапилося? Чому я тут стою з валізою, наче зібралась їхати?

— Вам наснилося, мадам Розо, ви бачили сон, це ще нікому не нашкодило.

Вона дивилася на мене недовірливо.

— Момо, ти мусиш казати мені правду.

— Присягаюся, що кажу правду, мадам Розо. У вас немає раку. Лікар Кац у цьому переконаний. Ви можете не хвилюватися.

Це її трохи заспокоїло, адже добре було не мати такої гидоти.

— Як сталося, що я оце тут стою і не збагну, куди зібралася й навіщо? Що зі мною, Момо?

Вона сіла на ліжку і розплакалась. Я підвівся, підійшов до неї, сів поруч і взяв за руку, їй це подобалося. Вона одразу ж усміхнулась і трохи причепурила мені волосся, щоб красивіше було.

— Мадам Розо, це лише життя, і з цим можна дожити до глибокої старості. Лікар Кац сказав, що ви людина, відповідна до свого віку, він навіть назвав мені номер.

— Третій вік?^[24]

— Так.

Вона трохи подумала.

— Не розумію. Клімакс у мене давно минув. Я навіть іще працювала після того. Може, в мене пухлина мозку, Момо? Се також погано закінчується, коли вона злякисна.

— Він не казав мені, що це погано закінчується. Він нічого не говорив мені про те, що погано чи не погано закінчується. Він узагалі не говорив нічого про те, як закінчується. Він лише сказав, що у вас вік, і нічого не казав ні про амністію, ні про що.

— Може, амнезію?

Мойсей — принесла ж його нечиста — почав скімлити. Тільки цього мені бракувало.

— Мойсею, у чому річ? Мене обманюють? Від мене щось приховують? Чому він плаче?

— Лайно, лайно, лайно! Євреї завжди поміж собою плачуть, мадам Розо, ви б мали це знати. Їм навіть цілу стіну для цього зробили. Лайно.

— Може, це склероз мозку?

Я вже досить наївся того лайна, присягаюся. Мені так усе остобісило, що я ладен був піти знайти Махута і ширнутися по-дружньому, аби тільки послати їх усіх до біса.

— Момо! Це не склероз мозку? Це погано закінчується.

— Вей'з мір^[25], мадам Розо, ви багато знаєте речей, які добре закінчуються? Ви мені вже допекли. Ви мені всі до печінок допекли, присягаюся могилою матері!

— Не кажи таких речей, твоя бідна мати... зрештою, може, вона й жива.

— Я їй цього не бажаю, мадам Розо, навіть якщо вона жива, це все ж таки моя мати.

Вона якось дивно поглянула на мене, а тоді усміхнулася.

— Ти дуже подорослішав, мій маленький Момо. Ти вже не дитина. Одного дня...

Вона хотіла щось сказати, але змовкла.

— Одного дня — що?

У неї зробився винуватий вираз.

— Одного дня тобі сповниться чотирнадцять років. А тоді — п'ятнадцять. І я буду тобі не потрібна.

— Не кажіть дурниць, мадам Розо. Я не кину вас напризволяще, не маю такої звички.

Це її розрадило, і вона пішла перевдягтися. Натягла своє японське кімоно і побризкала за вуха парфумами. Не знаю, чому вона завжди за вухами напахувалась, хіба, щоб не видно було. Потім я допоміг їй

усістись у крісло, бо їй важко було присідати. Почувалася вона цілком добре, як на її болячки, а виглядала сумною і стривоженою, і це мене навіть тішило — бачити її в нормальному стані. Вона навіть трохи поплакала, і це доводило, що з нею все було гаразд.

— Ти вже дорослий хлопець, Момо, а отже, розумієш речі.

Як на сміх, це було зовсім не так, я геть нічого не розумів, та сперечатися не збирався, момент був неслухний.

— Ти дорослий хлопець, отож слухай сюди...

Тут вона ненадовго відлетіла і на кілька секунд заглухла, немов стара автівка. Я чекав, коли вона знову запрацює, тримаючи її за руку, бо ж насправді це була не стара автівка. Лікар Кац мені розповідав, коли я тричі навідувався до нього, що один американець сімнадцять років залишався в лікарні без пам'яті, як овоч, і йому підтримували життя медичними засобами, це був світовий рекорд. Чемпіони світу завжди з Америки. Лікар Кац казав мені, що мадам Розу не можна вилікувати, та в лікарні з хорошим доглядом вона може жити ще багато років.

Кепсько було те, що вона не мала соціального страхування, бо була нелегалкою. Після того наскоку французької поліції, коли вона була ще молодою і придатною, як я вже мав честь казати, вона не хотіла ніде значитись. Я знав у Бельвілі повно євреїв, які мали посвідчення особи й купу інших паперів, які їх виказували з головою, та мадам Роза не бажала наражатися на ризик оформитись, як слід, у належних паперах, бо відколи стає відомо, хто ви є, можна бути певним, що з вас за це спитають. Мадам Роза аж ніяк не була патріоткою, їй було байдуже, хто ви — північноафриканець, араб, малієць чи єврей, бо в неї не було принципів. Вона часто казала мені, що всі народи мають хороші риси, тому є люди, які називаються істориками, вони спеціально шукають і вивчають ці риси. Отже, мадам Роза ніде не фігурувала і мала підробні документи, які доводили, що вона не має жодного стосунку до себе самої. Тому в неї не було страховки, щоб відшкодувати лікування.

Та лікар Кац заспокоїв мене: він сказав, що як привезти до лікарні ще живе, але неспроможне тіло, вони не зможуть його викинути, бо це було б узагалі свинство.

Про все це я думав, дивлячись на мадам Розу, поки в неї відбіг дах. Це зветься прогресивне старече слабоумство, коли відлітають і

спочатку повертаються, а потім уже й остаточно. По-медичному — «сенільна деменція», а простіше кажучи — «маразм». Я гладив їй руку, щоб вона швидше поверталася, і ніколи ще я так її не любив, бо вона була незугарна, стара і незабаром мала припинити людське існування.

Я вже й не знав, що робити. У нас не було грошей, а я ще не досяг того віку, щоб не потрапити під закон проти неповнолітніх. На вигляд я був старший за десять років, і знав, що подобаюся повіям, у яких нікого не було, та поліція лютувала до сатанерів. І ще я боявся югославів, вони дуже жорстокі до конкурентів.

Мойсей спробував мене підбадьорити. Він розповів, що цілком задоволений у єврейській сім'ї, яка взяла його до себе, і що я міг би й собі когось знайти. Потім він пішов, пообіцявши приходити щодня, щоб підтримати мене.

Треба було підтирати мадам Розу, яка вже не могла управлятися сама. Навіть при повній тямі вона мала з цим проблеми, бо через велетенську дупу не могла дотягтися рукою куди треба. Вона дуже ніяковіла, що її підтирають, мабуть, через жіночність, та що вдієш. Мойсей повернувся, як обіцяв, саме тоді й сталася ця національна катастрофа, про яку я маю честь повідати, і яка враз мене зістарила.

Це було на другий день після того, як старший із братів Заумів приніс нам кіло борошна, олію та фарш на котлети, бо відколи мадам Роза занепала, багато людей показували свій хороший бік. Я позначив той день білим камінцем^[26] — бо це дуже гарний вислів.

Мадам Розі велося краще й у верхах, і в низах. Інколи вона цілковито закривалась у собі, часом лишалася відкритою. Колись я подякую всім пожилцям, які нам допомагали, як мосьє Валумба, який ковтав вогонь на бульварі Сен-Мішель, щоб принадити перехожих: він піднявся до нас і виконав перед мадам Розою дуже гарний номер, сподіваючись привернути її увагу.

Мосьє Валумба — чорний із Камеруну, він приїхав до Франції, щоб її підмітати. Усіх своїх жінок і дітей він залишив на батьківщині з економічних міркувань. У нього був олімпійський талант до ковтання полум'я, і він присвячував цій справі весь вільний час. Поліція позирала на нього кривим оком, бо він збирав натовпи, та в нього був

такий дозвіл на ковтання вогню, що не присікаєшся. Тільки-но я помічав, що в мадам Розі робиться порожній погляд, і вона заклала потойбіч, пускаючи слину з відкритого рота, я хутко біг по мосьє Валумбу, який із вісьмома іншими членами свого племені один легально мешкав у кімнаті на шостому поверсі. Якщо він був у себе, то негайно піднімався із запаленим смолоскипом наготові й починав вивергати вогонь перед мадам Розою. Це робилося не тільки для того, щоб потішити хвору пригнічену людину, а ще й для шокowego лікування. Лікар Кац казав, що багатьом людям стало краще після такого лікування у лікарні, бо їм там для того зненацька вмикають електрику. Мосьє Валумба також тримався цієї думки, він казав, що у старих людей часто відновлюється пам'ять, якщо їх налякати, він навіть вилікував був так одного глухонімого в Африці. Потрапивши до лікарні назовсім старі часто сумують іще більше; лікар Кац каже, що цей вік безжальний, і після шістдесяти п'яти чи сімдесяти років ти вже нікому не потрібний.

Тому ми годинами намагалися сильно злякати мадам Розу, щоб її кров почала обіг. Мосьє Валумба жакливий, коли він ковтає полум'я і воно вивергається з нього спалахами і здіймається аж до стелі. Але мадам Роза саме була в одному з тих провалів, який називають летаргія, коли людині на все начхати і її нічим не вразиш. Мосьє Валумба півгодини виригав перед нею полум'я, та вона сиділа незмигтно, заціпеніла, наче статуя, яку нічим не зворушиш, їх навмисне для цього й роблять із дерева чи каменю. Він спробував іще раз і таки дуже постарався, бо мадам Роза раптово вийшла зі свого стану, і коли побачила перед собою негра з голим торсом, який вивергав полум'я, так заверещала, що ви собі не можете уявити. Вона спробувала навіть утекти, довелось її втримувати. Потім мадам Роза не хотіла чути ніяких пояснень і заборонила, щоб у неї в хаті ковтали полум'я. Вона не знала, що у неї «маразм», їй здавалося, що вона просто задрімала, а ми її розбудили. Я не міг сказати їй правду.

Іншим разом мосьє Валумба покликав на допомогу п'ятьох приятелів, які всі були його одноплеменцями, щоб танцювати разом довкола мадам Розі і спробувати вигнати злих духів, які напосідають на деяких людей за кожної нагоди. Браття мосьє Валумби були добре знані у Бельвілі, їх кликали для цієї церемонії до хворих, яких можна доглядати вдома. Мосьє Дрісс із бістро ставився до цих, як він казав,

«ритуалів», із презирством, він глузував і казав, що мосьє Валумба зі своїми братами з племені лікують «по-чорному».

Якось увечері, коли мадам Роза відлетіла і сиділа в кріслі з пустим поглядом, мосьє Валумба зі своїми родичами піднялися до нас. Вони були оголені до пояса і розфарбовані різними кольорами, з обличчя — справжні почвари, щоб відлякувати демонів, яких африканці привозять із собою до Франції, коли приїжджають працювати. Двоє всілися на підлогу зі своїми барабанами, а решта троє почали танцювати довкола крісла мадам Рози. Мосьє Валумба грав на спеціально для цього призначеному інструменті, і цієї ночі нічого кращого у Бельвілі ви б не знайшли. Це геть нічого не дало, бо на євреїв воно не діє, і мосьє Валумба нам пояснив, що це питання релігії. Він гадав, що релігія мадам Рози захищалась і робила її непридатною до одужання. Мене це дуже здивувало, бо мадам Роза була в такому стані, що геть незрозуміло, де могла притулитися релігія.

Якщо вас цікавить моя думка, із якогось моменту навіть євреї вже більше не євреї, настільки вони перетворюються на ніщо. Не знаю, чи я зрозуміло висловлююсь, а втім байдуже, бо якщо зрозуміти, то було б іще паскудніше.

Трохи згодом брати мосьє Валумби почали втрачати надію, бо мадам Розі в її стані на все було начхати, і мосьє Валумба пояснив мені, що злі духи забили їй усі виходи, тому їхня допомога не доходить до неї. Ми посідали на підлогу навкруг старої, щоб трохи перепочити, бо в Африці їх набагато більше, ніж у Бельвілі, отож вони можуть працювати з духами позмінно, як на заводі «Рено». Мосьє Валумба приніс трунків і яєць, і ми їх спожили довкола мадам Рози, яка мала такий погляд, ніби вона його загубила і скрізь шукає.

Поки ми бенкетували, мосьє Валумба пояснив, що в його країні значно легше шанувати старих людей і опікуватись ними, ніж у такому великому місті, як Париж, де тисячі вулиць, поверхів, кутків і закапелків, у яких їх забувають, і не можна використати армію, щоб їх відшукати скрізь, де вони є, бо армія для того, щоб опікуватися молодими. Якби армія почала опікуватися старими, це вже не була б французька армія. Він сказав мені, що по містах і селах є десятки тисяч таких старечих гнізд, та ніхто не може сказати, де їх шукати, і це невігластво. Старий чи стара в такій гарній великій країні, як Франція, — на це важко дивитись, а в людей і без того чимало клопоту. Старі ні

до чого вже не придатні, від них немає суспільної користі, отож їх полишають жити. А в Африці люди зібрані у племена, і старі усім потрібні через те, що вони можуть для вас зробити, коли помруть. У Франції племен немає через егоїзм. Мосьє Валумба каже, що Франція цілковито деплемінізована, через те й з'являються озброєні банди, в яких хлопці тримаються один одного і намагаються щось зробити. Мосьє Валумба каже, що молодим потрібно плем'я, бо інакше вони почуваються краплею в морі і від цього казяться. Мосьє Валумба також каже, що все у світі робиться таким великим, аж немає сенсу рахувати менше, ніж на тисячі. Ось чому бідні діди й баби, які не можуть об'єднатися в озброєні банди, щоб вижити, щезають, не залишивши адреси, і нидіють десь у своїх порохнявих норах. Ніхто не знає, що вони там є, особливо у кімнатах для прислуги на останньому поверсі без ліфта. Вони не можуть дати про себе знати криком, бо занадто слабкі. Мосьє Валумба каже, що треба було б запросити багато робочої сили з Африки, щоб вони шукали старих щоранку о шостій і забирали б тих, хто вже почав тхнути, бо ніхто не контролює, чи старий, або стара ще живі, усе з'ясовується аж тоді, коли хтось скаже консьєржці, що на сходах смердить.

Мосьє Валумба дуже доладно говорить і завжди так, наче зверхник. Обличчя в нього у рубцях, а це ознаки поважності, через них його цінує плем'я, і він знає, що говорить. Він і досі живе у Бельвілі, якось я його навідаю.

Він показав мені одну штуку, дуже корисну, щоб відрізнити ще живу людину від зовсім мертвої. Він підвівся, узяв із комода дзеркальце і підніс мадам Розі до губ, і дзеркало затьмарилося там, де вона на нього дихала. А інакше не видно було, чи вона дихає, бо її легеням важко піднімати таку вагу. Мосьє Валумба каже, що це найперша річ, яку треба робити щоранку, коли знаходиш людину похилого віку в кімнаті для прислуги на останньому поверсі без ліфта, щоб побачити, чи вона просто не в собі, чи вже на сто відсотків мертва. Якщо дзеркало тьмяніє, то вона ще дихає і її не можна викидати.

Я запитав мосьє Валумбу, чи не можна було б перевезти мадам Розу до Африки в його плем'я, щоб вона разом з іншими старими скористалася з вигод, які їм там надають. Мосьє Валумба довго сміявся — в нього дуже білі зуби, і його брати з племені сміттярів

також довго сміялися, вони поговорили між собою своєю мовою, а потім сказали мені, що життя не таке просте, бо потрібні квиток на літак, гроші та дозвіл, і що мадам Розою маю опікуватись я, доки не прийде смерть. У цю мить на обличчі мадам Рози почали з'являтися ознаки розуму, і побратими мосьє Валумби хутко підвелися й заходилися танцювати довкола неї та бити в барабани, співаючи так голосно, що й мертвий прокинувся б. Узагалі це заборонено після десятої вечора через громадський порядок і сон праведників, але в нашому будинку дуже мало французів, і вони тут не такі люті, як деінде. Мосьє Валумба й сам узяв свій музичний інструмент — я не можу вам його описати, бо він спеціальний, — і ми з Мойсеєм також приєдналися і всі разом почали витанцьовувати і горлати довкола старої, щоб вигнати демонів, бо вона, схоже, виказувала ознаки, і треба було її заохотити. Ми спровадили демонів, і мадам Роза повернулася до тьми, та коли вона побачила, що довкола неї танцюють напівголі негри із зелено-біло-синьо-жовтими обличчями й ухкають, як дикі індіанці під звуки дивовижного інструмента мосьє Валумби, вона знов-таки перелякалася і почала волати «рятуйте!», «пробі, сюди!», а потім спробувала втекти. Лише впізнавши нас із Мойсеєм, вона заспокоїлась і налаяла нас сучими дітьми і вилупками, що було доказом повного повернення свідомості. Ми всі привітали одне одного і найперше мосьє Валумбу. Камерунці ще трохи залишилися по-сусідському, і мадам Роза упевнилася, що вони не збираються вбивати стару жінку в метро, щоб вирвати в неї сумочку. Вона ще не зовсім отямилась і подякувала мосьє Валумбі єврейською, яку називають ідиш, та це не мало значення, бо мосьє Валумба — людина гречна.

Коли вони пішли, ми з Мойсеєм роздягли мадам Розу з ніг до голови і помили її жавелевою водою, бо вона наробила під себе, поки відлітала. Потім ми попудрили їй дупу дитячим тальком і посадили назад у крісло, де вона любила царювати. Вона забажала дзеркало й навела красу. Мадам Роза добре знала, що в неї трапляються відльоти, та намагалася поставитися до цього з добрим єврейським гумором, говорячи, що коли вона відлітає, то їй, принаймні, ніщо не турбує. Мойсей пішов купити продуктів на наші останні гроші, і вона трохи покухарила, дуже вправно, ніколи не сказав би, що дві години тому вона була очманіла. Лікар Кац називає це по-медичному ремісією хвороби. Потім вона знову сіла, бо кожне зусилля їй давалося важко.

Вона відрядила Мойсея на кухню мити посуд і трохи провітрилась, обмахуючись своїм японським віялом. Вона розмірковувала у своєму кімоно.

— Ходи-но сюди, Момо.

— Що таке? Ви не збираєтесь знов дременути?

— Ні, сподіваюся, що ні, та якщо це триватиме, вони заберуть мене до лікарні. Я туди не хочу. Мені шістдесят сім років...

— Шістдесят дев'ять.

— Гаразд, шістдесят вісім, я не така стара, як здаюся. То ж слухай мене, Момо. Я не хочу в лікарню. Вони будуть мене катувати.

— Мадам Розо, не кажіть дурниць. Франція зроду нікого не катувала, тут вам не Алжир.

— Вони будуть силувати мене жити, Момо. Вони так завжди роблять у лікарнях, у них є на це закони. Я не хочу жити більше, ніж потрібно, і це мені вже не потрібно. Існує межа, навіть для євреїв. Вони наді мною збиткуватимуться, щоб не давати мені вмерти, у них є така штука, Колегія лікарів, спеціально для цього. Вони вас змушують до кінця пускати слину від немочі, та не хочуть дати вам право померти, бо це не для вас. У мене був друг, навіть не єврей, та він не мав ні рук, ні ніг через нещасний випадок, то вони його змусили страждати ще десять років у шпиталі, щоб вивчати його кровообіг. Момо, я не хочу жити тільки тому, що так треба медицині. Я знаю, що мені відбирає розум, і не бажаю роками лежати в комі заради слави медицини. Отож щойно ти почувеш, що мене збираються покласти до шпиталю, попроси своїх приятелів зробити мені добрий укол і кинути мої рештки за містом. У куцах, не абиде. Я жила десять днів у селі після війни, і мені ще ніколи так не дихалося. Це краще, ніж місто, для моєї астми. Я тридцять п'ять років підставляла дупу клієнтам, та зараз я не збираюся віддавати її лікарям. Обіцяєш?

— Обіцяю, мадам Розо.

— *Хайрем?*

— *Хайрем.*

Це по-їхньому «присягаюсь», як я вже мав честь згадувати.

Чесно кажучи, я пообіцяв би мадам Розі будь-що, аби тільки вона була щаслива, бо навіть коли ти дуже старий, щастя не завадить. Але в цю мить подзвонили в двері, тоді й сталася ця національна катастрофа,

до якої я ніяк не можу дійти і яка мені принесла велику радість, бо, поза іншим, дозволила враз постаршати на кілька років.

У двері подзвонили, і я пішов відчиняти. На порозі стояв маленький, надзвичайно сумний чоловічок із довгим обвислим носом і очима, які вирізнялися хіба що переляком. Він був дуже блідий, спітнілий, і часто дихав, приклавши руку до серця — не через почуття, а тому, що серце — це найгірше, що може бути для сходження на поверхи. Комірець пальта він підняв сторч, волосся на голові не було, як у більшості лисих. Капелюха він тримав у руках, наче на доказ, що він у нього є. Не знаю, звідки він узявся, та я в житті не бачив такої збентеженої людини. Він отетеріло дивився на мене, а я на нього, бо, присягаюся, варто було побачити цього типа, щоб проїнятися тим, що він випромінював на вас з усіх боків, — панікою.

— Мадам Роза тут живе?

У таких випадках треба завжди бути обережним, бо незнайомі люди не видираються на сьомий поверх, щоб зробити вам приємне. Я удав дурника, у моєму віці це дозволено.

— Хто?

— Мадам Роза.

Я розмірковував. За таких обставин треба завжди виграти час.

— Це не я.

Він зітхнув, витяг носовичка, промокнув лоба, потім проробив усе те саме у зворотній послідовності.

— Я хвора людина, — сказав він. — Я вийшов із лікарні, де перебував одинадцять років. Я піднявся на сім поверхів без дозволу лікаря. Я прийшов, щоб перед смертю побачити свого сина, це моє право, на це є закони навіть у дикунів. Я хочу тільки сісти, перепочити хвилинку і побачити свого сина, от і все. Це ж тут? Я віддав свого сина мадам Розі одинадцять років тому, у мене є розписка.

Він пошукав у кишені пальта і простяг мені вкрай засмальцьований аркуш паперу. Я прочитав, бо я це вмів завдяки мосьє Амілью, якому я зобов'язаний усім. Без нього я був би нічим. *«Одержано від мосьє Кадіра Юссефа п'ятсот франків авансу за маленького Мохамеда, мусульманина, 7 жовтня 1956 року».* Я був

вражений. Ішов сімдесятий рік, я швидко порахував, виходило чотирнадцять, отож це не міг бути я. У мадам Розі, певно, була прірва Мохаме-дів, у Бельвілі їх не бракує.

— Заждіть, я подивлюся.

Я пішов сказати мадам Розі, що якийсь хирляк приперся шукати сина, і вона одразу ж перелякалася до смерті.

— Господи, Момо, та ж нікого нема, крім тебе й Мойсея.

— Тоді це Мойсей, — сказав я їй, бо якби не він, тоді я. Законний самозахист.

Мойсей давав хропака в сусідній кімнаті. Ніхто не вмів так давати хропака, як Мойсей.

— Мабуть, хоче притиснути матір. Гаразд, подивимося. Звідників я не боюся. Нехай доведе. У мене всі документи підроблені як слід. Клич його, якщо буде тиснути, побіжиш по мосьє Н'Да.

Я завів чоловічка. Мадам Роза була у своєму червоному японському кімоно, із макіяжем і бігуді на трьох волосинах, які в неї залишились. Коли цей тип її побачив, він одразу ж усівся на край стільця і коліна в нього тремтіли. Я добре бачив, що мадам Роза також тремтіла, та через вагу її тремтіння було менш помітним, йому бракувало сили струшувати таке громаддя. Але очі в неї карі, дуже гарного кольору, якщо не зважати на все інше. Мосьє сидів на краєчку стільця з капелюхом на колінах проти мадам Розі, яка височіла у своєму кріслі, а я стояв спиною до вікна, щоб він якнайменше мене бачив, бо ніколи не знаєш, що з цього вийде. Я анітрохи не схожий на цього типа, та в мене в житті золоте правило — не варто ризикувати. Тим більше, що він обернувся до мене й уважно розглядав, наче шукав свій загублений ніс. Усі мовчали, бо так боялися, що ніхто не хотів починати. Я навіть пішов по Мойсея, бо розписка в цього типа була складена по формі, отож його треба було пред'явити.

— То чим можу служити?

— Одинадцять років тому я довірив вам свого сина, мадам, — сказав тип. Йому доводилося робити зусилля навіть для того, щоб говорити, бо він ніяк не міг відновити дихання. — Я не давав про себе знати раніше, бо був зачинений у лікарні. Я не мав ні вашого імені, ні вашої адреси, у мене все забрали, коли туди запроторили. Ваша розписка була у брата моєї бідної дружини, яка трагічно загинула, як вам відомо. Мене випустили сьогодні вранці, я знайшов розписку і

прийшов. Мене звати Кадір Юссеф, і я хочу побачити свого сина Мохамеда. Я хочу сказати йому «добридень».

Цього дня у мадам Розі всі клепки були на місці, і це нас урятувало.

Я помітив, що вона зблідла, та для цього їй треба було знати, бо крізь той макіяж не видно нічого, крім червоного і синього. Вона почепила окуляри — у них таки було краще, ніж без нічого, — і заглибилась у читання розписки.

— То що ви бажаєте?

Відвідувач мало не заплакав.

— Мадам, мені дуже зле.

— Кому зараз добре, кому добре, — шанобливо відповіла мадам Роза, і навіть звела очі до неба, наче щоб подякувати йому.

— Мадам, моє ім'я Кадір Юссеф, санітари називали мене Юю. Одинадцять років я був психічним після цієї трагедії в усіх газетах, за яку я не можу нести жодної відповідальності.

Я раптом згадав, що мадам Роза весь час питала в лікаря Каца, чи я також не психічний. Або спадковий. Зрештою, мене це не обходить, це не я, мені десять, а не чотирнадцять років. Лайно.

— Як, ви кажете, звали вашого сина?

— Мохамед.

Мадам Роза глянула на нього впритул, мені аж стало ще страшніше.

— А як звали його матір, ви пам'ятаєте?

Мені здалося, що цей тип тут-таки й помре. Він позеленішав, щелепа в нього одвисла, коліна сіпнулися, з очей побігли сльози.

— Мадам, ви добре знаєте, що я неосудний. Мене визнали й засвідчили як такого. Якщо моя рука зробила це, я невинний. У мене не виявили сифілісу, та санітари кажуть, що всі араби — сифілітики. Я зробив це у нестямі, хай Бог урятує її душу. Я став дуже набожним. Я молюся за її душу щогодини. Вона цього потребує через те, як вона заробляла на життя. У мене був напад ревнощів. Уявіть, вона робила до двадцяти проходів за день. Я знемагав від ревнощів, і я вбив її, я знаю. Та я неосудний. Це визнали найкращі французькі лікарі. Я навіть нічого не пам'ятав після того. Я кохав її до безтями. Я не міг жити без неї.

Мадам Роза посміхалась. Я ніколи не бачив у неї такої посмішки. Це було щось... Ні, я не можу сказати. Мені аж кров застигла в жилах.

— Звісно, ви не могли без неї жити, мосьє Кадір. Аїша приносила вам сто штук щодня, протягом багатьох років. Ви вбили її, бо хотіли більше.

Відвідувач зойкнув і заплакав. Я вперше бачив, як араб плаче, крім мене самого. Я навіть пожалів його, бо був певен, що це мене не обходить.

Мадам Роза враз пом'якшала. Вона була задоволена, що взяла цього типа за яйця. Мабуть, знову відчула себе жінкою.

— А поза тим — усе добре, мосьє Кадір?

Він витер сльози кулаком. У нього не стало навіть сил шукати носовичок, він був десь задалеко.

— Так, мадам Розо. Я незабаром помру. Серце.

— Мазаль тов, — сердечно сказала мадам Роза. Єврейською це означає «поздоровляю».

— Дякую, мадам Розо, будь ласка, я хочу побачити свого сина.

— Ви винні мені за три роки пансіону, мосьє Кадір. Ви одинадцять років не давали про себе знати.

Тип аж підскочив на стільці.

— Себе знати, себе знати, себе знати! — проспівав він, піднявши очі до неба — туди, де нас усіх чекають. — Себе знати!

Він вимовляв це якимось чудернацьки і щоразу підстрибував на стільці, наче його штурхали в зад носакон без жодної пошани.

— Не давав себе знати... ні, ви мабуть хочете посміятися!

— Аж ніяк, — запевнила його мадам Роза. — Ви кинули свого сина, як кавалок лайна, у прямому розумінні!

— Але ж я не мав навіть вашого імені й адреси! Дядько Аїші тримав розписку в себе у Бразилії... Я був зачинений! Я вийшов допіру вранці! Я пішов до дядькової невістки у Кремлен-Бісетр, вони всі померли, крім їхньої матері, яка успадкувала речі, вона майже нічого не пам'ятає! Розписка була приколата до фото Аїші, наче мати із сином! Себе знати! Що це має означати — давати про себе знати?

— Гроші, — розважливо сказала мадам Роза.

— Але ж де мені їх узяти, мадам?

— Це мене не обходить, — сказала мадам Роза, обмахуючись японським віялом.

Мосьє Кадір Юссеф так ковтнув повітря, що адамове яблуко в нього злетіло вгору, наче на швидкісному ліфті.

— Мадам, коли ми довірили вам свого сина, я був людиною зі статками. У мене на Центральному ринку працювали три жінки, одну з яких я ніжно кохав. Я міг собі дозволити дати синові добру освіту. Це був бренд, Юссеф Кадір, *добре відомий поліції*. Так, мадам, добре відомий поліції, це було навіть, якось великими літерами у газеті. *Юссеф Кадір, добре відомий поліції...* Добре відомий, мадам, не маловідомий. Потім ця нестяма, і я сьорбнув лиха...

Він плакав, як стара єврейка, цей тип.

— Нікому не дозволено кидати свого сина, як непотріб, без платні, — суворо проказала мадам Роза і зробила ще помах японським віялом.

Єдине, що мене цікавило в цій історії, це дізнатися: цей Мохамед, про якого йдеться, — то я чи ні. Якщо я, тоді мені не десять, а чотирнадцять років, це важливо, бо коли мені чотирнадцять, я вже зовсім не така й дитина, і це найліпше, що могло трапитися. Мойсей, який стирчав у дверях і слухав, теж не переймався, бо якщо цей субчик звався Кадір, та ще й Юссеф, він майже не мав шансів бути євреєм. Зауважте, я не казав, що бути євреєм — це везіння, у них також є свої проблеми.

— Мадам, я не певен, чи ви справді говорите зі мною у такому тоні, чи це мені здається через мій психічний стан, але я був відрізаний від зовнішнього світу одинадцять років, то ж не мав матеріальних можливостей. У мене є із собою медична довідка, яка підтверджує...

Він почав нервово порпатись у кишнях. Це був один із тих типів, які ні в чому не певні. Можливо, у нього й не було ніякої довідки, і йому лише ввижалося, що його були зачинили. Психи — це люди, яким увесь час пояснюють, що в них немає того, що вони мають, і що вони не бачать того, що бачать, отож зрештою в них їде дах. Цей, до речі, знайшов таки в себе в кишені справжню довідку і спробував її показати мадам Розі.

— Ні-ні, документи, які доводять щось, я такого не хочу, тьфу-тьфу-тьфу, — сказала мадам Роза, вдаючи, що плюється, як годиться, щоб не наврочити.

— Зараз я цілком нормальний, — сказав мосьє Юссеф Кадір, — і обвів усіх нас поглядом, щоб переконатися, що це правда.

— Бажаю вам триматися так і далі, — відповіла мадам Роза, бо що ще вона мала казати.

Та вигляд у нього був геть ненормальний, очима він кликав на допомогу, очі завжди її найбільше потребують.

— Я не міг вам надсилати грошей, бо був проголошений неосудним за вбивство, яке я здійснив, і мене зачинили. Я думаю, що це дядько моєї бідної дружини надсилав вам гроші, доки не помер. Я жертва долі. Повірте, я не вчинив би злочин, якби був у стані, безпечному для моїх близьких. Я не можу повернути життя Аїші, але я хочу перед смертю обійняти свого сина і попросити його вибачити мені та молитися за мене Богу.

Цей тип починав мене дратувати зі своїми батьківськими сентиментами й вимогами. Передусім він геть не вдався пикою, щоб бути моїм батьком, який мав бути дійсно крутим, найкрутішим із крутих, а не слимаком. І потім, якщо моя мати гарувала на Центральному ринку, і гарувала до біса добре, як він сам казав, ніхто не може назватися моїм батьком. Лайно. Я був безбатченком зі стовідсотковою гарантією, через закон великих чисел. Мені було приємно довідатися, що мою матір звали Аїша. Це найпрекрасніше з усіх імен.

— Мене дуже добре лікували, — сказав мосьє Юссеф Кадір. — У мене вже немає нападів агресії, з цього боку я одужав. Та мені недовго залишилося, бо моє серце не виносить емоцій. Лікарі дозволили мені вийти через почуття, мадам. Я хочу бачити свого сина, обійняти його, попросити в нього вибачення і...

От, лайно. Завів платівку.

— ...і попросити його молитися за мене.

Він повернувся і глянув на мене перелякано, наче вже передбачав зайві хвилювання.

— Це він?

Та у мадам Рози всі клепки були на місці, навіть більше. Вона опахувалася віялом, позираючи на мосьє Юссефа Кадіра, наче задалегідь насолоджувалась.

Вона ще трохи пообмахувалася мовчки, а тоді звернулася до Мойсея:

— Мойсею, привітайся з татком.

— Д'бридень, т'ту, — вимовив Мойсей із чистою совістю, бо добре знав, що він не араб.

Мосьє Юссеф Кадір сплотнів іще більше, хоч більше було неможливо.

— Як? Що я почув? Ви сказали — Мойсей?

— Так, я сказала Мойсей, то й що?

Він підвівся. Він підвівся наче під впливом чогось дуже сильного.

— Мойсей — це єврейське ім'я, — сказав він. — Я цілком певен, мадам. Мойсей — це не ім'я для мусульманина. Звісно, таке трапляється, та не в моїй сім'ї. Я передав вам Мохамеда, мадам, я не передавав вам Мойсея. У мене не може бути сина-єврея, мадам, мені здоров'я не дозволяє...

Ми з Мойсеєм презирнулися і ледь стрималися, щоб не пирснути.

Мадам Роза виказувала подив. Потім іще більший подив. Вона обмахувалася віялом. Запала густа тиша, протягом якої відбувалися різні речі. Тип і далі стояв, але тремтів із голови до ніг.

— Ц-ц-ц, — мадам Роза поцокала язиком, хитаючи головою. — Ви впевнені?

— Упевнений у чому, мадам? Я не впевнений абсолютно ні в чому, ми народилися на світ не заради певності. У мене вразливе серце. Я говорю лише про ту малізну, яку знаю, про дещицю, та для мене це важливо. Одинадцять років тому я довірив вам сина трьох років, мусульманина на ім'я Мохамед. Ви дали мені розписку за сина-мусульманина, Мохамеда Кадіра. Я мусульманин, мій син був мусульманином. Його мати була мусульманкою. Я б сказав більше: я залишив вам сина-араба у належному стані й хочу, щоб ви повернули мені сина-араба. Не може бути й мови про сина-єврея, мадам. Мені він не потрібен — і крапка. Здоров'я мені не дозволяє. Був Мохамед Кадір, а не Мойсей Кадір, мадам, я не хочу знову збожеволіти. Я нічого не маю проти євреїв, мадам, Бог їм суддя. Та я араб, правдивий мусульманин, і в мене був такий самий син. Мохамед, араб, мусульманин. Я вам передав його в належному стані і хочу, щоб ви мені його таким повернули. Дозволю собі зауважити, що мені не можна так хвилюватись. Я був жертвою переслідувань усе життя, у мене є медичні довідки, які це підтверджують, які засвідчують для всіх інстанцій, що мене переслідують.

— То може ви таки євреї? — запитала мадам Роза з надією.

Обличчя у мосьє Кадіра Юссефа засіпалося від нервової судоми, наче ним хвилі побігли.

— Мадам, я не євреї, хоч і переслідуваний. У вас немає монополії. Кінець єврейській монополії, мадам. Крім євреїв, є й інші люди, які також мають право бути переслідуваними. Я хочу свого сина Мохамеда Кадіра в арабському стані, як я вам його передав ув обмін на розписку. Я не хочу сина-єврея за жодних обставин, у мене без нього вистачає проблем.

— Гаразд, не хвилюйтеся, можливо, сталася помилка, — сказала мадам Роза, бо добре бачила, що типа трусить ізсередини, і його навіть було шкода, коли подумати, скільки араби та євреї страждали разом.

— Так, так, це якась помилка, о Боже, — сказав мосьє Юссеф Кадір і мусив сісти, бо ноги не тримали його.

— Момо, дай-но мені папери, — сказала мадам Роза.

Я витяг із-під ліжка величезну валізу. Позаяк я часто порпавсь у ній в пошуках матері, ніхто краще за мене не розбирався в тому борделі, який був усередині. Мадам Роза записувала дітей повій, яких брала на пансіон, на клаптиках паперу, з яких не можна було геть нічого зрозуміти, бо таємниця для нас передусім, і зацікавлені особи могли спати спокійно. Ніхто не міг їх виказати як матерів, що займаються проституцією, з позбавленням батьківських прав. Коли б якийсь звідник захотів їх притиснути цим, щоб змусити їхати в Абіджан, він не знайшов би тут жодної дитини, хоч би замовив ціле дослідження.

Я віддав усю цю канцелярію мадам Розі, а вона послинила пальця і почала переглядати папірці крізь окуляри.

— Ну от, знайшла, — нарешті сказала вона переможно, тицяючи пальцем. — Сьомого жовтня 1956 року з копійками.

— Як це — з копійками? — спитав мосьє Кадір Юссеф жалібно.

— Це щоб заокруглити. Я прийняла того дня двох хлопчиків, одного — мусульманського, другого — єврейського...

Вона трохи подумала, і її обличчя освітілося розумінням.

— Ну от, усе з'ясовується! — сказала вона задоволено. — Я, певно, помилилася з релігією.

— Як-як? — мосьє Юссеф Кадір був заінтригований. — Як це?

— Я, вочевидь, виховувала Мохамеда — як Мойсея, а Мойсея — як Мохамеда, — сказала мадам Роза. — Я прийняла їх в один день і переплутала. Маленький Мойсей — справжній — зараз у хорошій мусульманській сім'ї у Марселі, про нього дуже схвальні відгуки. А ваш маленький Мохамед, присутній тут, я його виростила євреєм. *Бар-міцва*^[27] і таке інше. Ви можете бути спокійним, він завжди їв *кошерне*.

— Як це — «він завжди їв *кошерне*»? — простогнав мосьє Кадір Юссеф, якому навіть не стало сил підвестися зі стільця, такий він був розчавлений. — Мій син Мохамед завжди їв *кошерне*? У нього була *бар-міцва*? Мого сина Мохамеда зробили євреєм?

— Я припустилася ідентичної помилки, — сказала мадам Роза. — Ви розумієте, з ідентичністю також можна помилитися, ніхто не застрахований. У трирічного малюка з ідентичності є хіба обрізання. Я переплутала обрізаних, я виховала з вашого маленького Мохамеда хорошого маленького єврея, можете бути певні. Коли залишаєш свого сина без догляду на одинадцять років, не варто дивуватися, що він зробився євреєм...

— Але ж я був клінічно позбавлений можливості! — простогнав мосьє Кадір Юссеф.

— Гаразд, він був арабом, тепер він трохи єврей, але він, як і раніше, ваш синок! — сказала мадам Роза з материнською посмішкою.

Нещасний батько підвівся. Обурення додало йому сил, і він встав.

— Віддайте мені мого сина-араба! — вигукнув він. Я не хочу сина-єврея!

— Але ж це той самий, — підбадьорливо сказала мадам Роза.

— Це не той самий! Мені його похрестили!

— Тьху, тьху, тьху! — поплювала мадам Роза, бо вона теж мала певні межі. — Його не хрестили, Бог милував. Мойсей — правдивий маленький єврей. Мойсей, ти ж правдивий маленький єврей, чи не так?

— Так, мадам Розо, — радо відповів Мойсей, — бо йому на все було начхати.

Мосьє Юссеф Кадір встав і обвів нас поглядом, у якому спалахували блискавиці. Тоді він почав притупувати ногою, наче виконував танок відчаю.

— Я вимагаю, щоб мені повернули мого сина такого, як він був! Я хочу свого сина в доброму арабському стані, а не в поганому

єврейському!

— Араби, євреї, тут на це не зважають, — сказала мадам Роза. — Якщо вам потрібний ваш син, беріть його як є. Спочатку ви вбиваєте матір малого, потім вас оголошують психічним, а тоді ви робите кіпіш через те, що ваш син виріс євреєм, і все з найкращими намірами! Мойсей, іди поцілуй свого батька, хоч би це його вбило, це все ж таки твій батько!

— І нема чого побиватися, — вставив я, дуже втішений новиною про те, що мені на чотири роки більше.

Мойсей зробив крок у бік мосьє Юссефа Кадіра, і тоді той сказав жахливу річ для чоловіка, який не знає, що каже правду.

— Це не мій син! — драматично вигукнув він.

Потім підвівся, зробив крок до дверей, і тут сталося те, що вже не залежало від його бажання. Замість того щоб вийти, як вочевидь збирався, він промовив «А!», тоді «Ох!», приклав руку туди, де вміщено серце, і впав на підлогу, наче більше не мав чого сказати.

— Отакої, що це з ним? — спитала мадам Роза, обмахуючись своїм японським віялом, бо що вона мала робити? — Що з ним? Треба подивитися.

Ми не знали, чи то він назовсім помер, чи це в нього на якийсь час, бо він не подавав жодних знаків. Ми почекали, та він не збирався ворухитися. Мадам Роза почала панікувати, бо нам тільки поліції в хаті бракувало — ця ніколи не зупиняється на півдорозі. Мадам Роза сказала мені швиденько бігти по когось і щось зробити, але я бачив, що мосьє Кадір Юссеф був зовсім мертвий, бо на його обличчі заліг великий спокій, як у тих, кому вже нема чого псувати собі кров. Я пощипав трохи мосьє Юссефа Кадіра і підніс йому дзеркало до губ, та він уже впокоївся. Мойсей, звісно, одразу ж сприснув — така вже в нього вдача, — а я побіг за братами Заумами, щоб сказати їм, що у нас мрець і треба його покласти на сходах, наче він помер не в нас. Вони прийшли, забрали його і поклали проти дверей мосьє Шарметта, який був стовідсотковим французом за походженням і міг собі це дозволити.

Та я знову спустився і посидів трохи поруч із померлим мосьє Юссефом Кадіром, хоч ми вже й не могли нічого зробити один для одного.

Ніс у нього був значно довший за мій, але носи часто подовжуються за життя.

Я пошукав у його кишенях, чи немає там якогось сувеніра на пам'ять, та знайшов тільки пачку цигарок, синіх «Голуаз». Там іще залишалась одна цигарка, і я викурив її, сидячи поруч із ним, бо решту викурив він, і для мене це щось важило — викурити ту, що залишилася.

Я навіть трохи похлипав. Мені було приємно, що в мене начебто був хтось рідний, якого я втратив. А тоді я почув, що приїхала поліція, і хулько піднявся до себе, щоб не втрапити в халепу.

Мадам Роза досі була перелякана, а я радів, що вона в цьому стані, а не в тому іншому. Нам пофортунило, бо часом вона мала ледве кілька нормальних годин на день, і мосьє Кадір Юссеф нагодився вчасно.

Я досі був цілковито розгублений, ставши враз на чотири роки старшим, і ще не знав, що із себе робити. Я навіть роздивлявся на себе у дзеркало. Це була найважливіша подія в моєму житті, такі називають революціями. Я тепер не знав, на якому я світі, як завжди, коли стаєш іншим. Я знав, що вже не зможу думати, як раніше, та наразі я волів би взагалі не думати.

— Боже, Боже, — сказала мадам Роза, і ми спробували не говорити про те, що сталося, щоб не ятрити рану. Я сів на табурет коло її ніг і взяв її за руку з вдячністю за те, що вона зробила, щоб мене вберегти. Ми були одне для одного всім, що мали у світі, а це вже спасіння. Я думаю, що коли живеш із кимось дуже потворним, зрештою починаєш його любити навіть через те, що він потворний. Я думаю, що справжні потвори потерпають найбільше, і саме з ними може найбільше пощастити. Тепер, згадуючи, я розумію, що мадам Роза була зовсім не такою вже й потворною, у неї були гарні карі очі, як у собаки, та не варто було думати про неї, як про жінку, бо так вона вочевидь програвала.

— Це тебе вразило, Момо?

— Та ні, мадам Розо, я задоволений, що мені тепер чотирнадцять років.

— Так краще. До того ж, психічний батько — це тобі зовсім не треба, бо часом це переходить за спадком.

— Справді, мадам Розо, мені пофартило.

— Крім того, ти знаєш, в Аїші був великий обіг, і точно тут не можна знати, хто батько. Вона народила тебе на ходу, не відриваючись від роботи.

Потім я спустився, купив у мосьє Дрісса шоколадне тістечко, і вона його з'їла.

Ще багато днів по тому вона зберігала ясну голову, лікар Кац називає це ремісією. Двічі на тиждень котрийсь із братів Заумів піднімав лікаря Каца на спині, бо він не міг собі дозволити видиратися на сьомий поверх, щоб засвідчити чергові збитки. Адже не варто забувати, що, крім голови, у мадам Рози були й інші органи, і треба було її доглядати всюди. Я там ніколи не залишався, коли він робив облік, а спускався на вулицю перечекати.

Якось повз мене проходив Негр. Не знаю, чому його так назвали, може, щоб відрізнити від інших чорних у кварталі, бо завжди треба мати когось, хто відбуває за інших. Він найбільш сухоребрый з усіх, носить котелок, і йому п'ятнадцять років, із яких щонайменше п'ять — без нікого. Батьки в нього були, та вони передали його дядькові, той спихнув його своячці, яка спихнула його якомусь добродію, і на ньому ланцюжок обірвався, уже ніхто не пам'ятав, із кого почалося. Але він не ширявся, казав, що злопам'ятний і не бажає підкорятися суспільству. У кварталі Негра знали як хлопчика на побігеньках, бо він коштував дешевше, аніж телефонна розмова. Часом він робив до ста ходок на день і мав навіть власний закуток. Він, звісно, помітив, що я не в олімпійській формі, і запропонував пограти в бекіфут^[28], у бістро на рю Біссон був стіл. Він запитав, що я робитиму, якщо мадам Роза гигне, і я сказав, що маю запасний варіант. Та він бачив, що то я козирюся. Я сказав йому, що допіру став одразу на чотири роки старший, і він мене поздоровив. Ми трохи побалакали про те, як можна прогнудуватись у чотирнадцять чи п'ятнадцять років без нікого. У нього були адреси, куди можна було піти, та він сказав, щоб заробляти ду-пою — треба це любити, інакше — гидота. Він цього хліба ніколи не хотів, бо це бабська справа. Ми разом скурили цигарку і пограли в бекіфут. Та у Негра були замовлення, а я не з тих, хто в'язне до людей.

Коли я повернувся, лікар Кац іще не пішов, він намагався переконати мадам Розу лягти у шпиталь. Там було ще кілька людей, які навідалися до нас — мосьє Заум-старший, мосьє Валумба, наразі

вільний від служби, та п'ятеро його співмешканців, бо смерть, коли вона наближається, додає людині ваги і її більше шанують. Лікар Кац брехав, як зубодер перед видаленням зуба, щоб підняти старій настрій, бо настрій також має значення.

— А от і наш маленький Момо прийшов по новини! Що ж, новини добрі, раку знову нема, можу вас усіх заспокоїти, ха-ха!

Усі всміхалися, особливо мосьє Валумба, який був тонким психологом, і мадам Роза теж була задоволена, бо принаймні в чомусь їй таки в житті поталанило.

— Та позаяк у нас трапляються важкі моменти, бо нашій бідній голівоньці часом відбирає кровообіг, а наші нирки і серце вже не такі, як колись, було б, напевно, краще, щоб ми трохи полежали в лікарні, у гарній просторій палаті, де все зрештою налагодиться!

Від його слів у мене аж мороз по спині пішов. У нашому кварталі всі знали, що у шпиталі не дозволять себе абортувати, хоч би як мучився; що вони там примушують вас жити, доки ви слугуете їм м'ясом, щоб устромляти голки. Медицина повинна мати останнє слово і битися до кінця, щоб не дати Божій волі сповнитися. Мадам Роза була вдягнута у синю сукню і дорогу мережану шаль, їй подобалося, що про неї дбають. Мосьє Валумба заходився грати на своєму інструменті, бо це був болісний момент, ви розумієте, коли ніхто нічого не може вдіяти. Я теж усміхався, хоча всередині волів би здохнути. Іноді я відчуваю, що життя не таке, зовсім не таке, яким здається, повірте старому на слово. Потім вони всі виходили вервечкою мовчки, бо є такі моменти, коли вже нема чого казати. Мосьє Валумба зіграв іще кілька нот, які пішли разом із ним.

І ми залишились удвох самі, чого я не бажав би нікому.

— Ти чув, Момо? От уже й до лікарні дійшло. А як же ти?

Я не знав, що сказати, і почав насвистувати.

Та коли я повернувся до неї, щоб ляпнути абищо у стилі Зорро, втрутилась фортуна, бо саме цієї миті в голові у неї застопорилось, і вона відлетіла і лишалася так два дні та три ночі, нічого не тямлячи. Але серце в неї продовжувало працювати, і вона була, якщо можна так сказати, живою.

Я не наважився покликати ні лікаря Каца, ні навіть сусідів, бо був певен, що вже цього разу нас розлучать. Я сидів поруч із нею скільки міг, не відриваючись на те, щоб піти попісяти чи кинути щось у рота. Я

хотів бути тут, коли вона повернеться, щоб бути першим, що вона побачить. Я прикладав руку до її грудей і відчував її серце, попри всі кілограми, які нас розділяли. Приходив Негр, бо мене давно не було видно, він довго дивився на мадам Розу і кутив. А тоді порився у себе в кишені й дав мені номер на клапті паперу. Там було надруковано: *«Безкоштовне вивезення важких предметів тел. 278-78-78»*.

Потім поплескав мене по плечу і пішов.

На другий день я побіг за мадам Лолою, і вона піднялася з платівками поп-музики, ці горлають найголосніше, мадам Лола казала, що вони розбудять навіть мертвого, та це нічого не дало. Це був той самий овоч, про який лікар Кац говорив від самого початку, і мадам Лола була настільки схвильована, побачивши подругу в такому стані, що вперше не поїхала вночі у Булонський ліс, попри збитки, яких вона зазнала. Цей сенегалець таки справжня людина, і я одного дня піду її провідати. Нам довелося залишити стару в її кріслі. Навіть мадам Лола, попри стільки років на рингу, не змогла її підняти.

Найсумніше з тими, хто відбігає голови, бо невідомо, скільки це триватиме. Лікар Кац розповідав мені, що світовий рекорд в одного американця — сімнадцять років з копійками, та для цього потрібні масажисти і спеціальні прилади для крапельниць. Жахливо було думати, що мадам Роза може стати чемпіоном світу, бо їй уже й так усього перепало і останнє, що їй треба було, це виборювати рекорди.

Мадам Лола була така добра, як мало хто. Вона завжди хотіла дітей, та я вже пояснював, що їй для цього бракувало спорядження, як у багатьох трансвеститок, які з цього боку в розладі із законами природи. Вона обіцяла подбати про мене, посадила собі на коліна і почала співати сенегальські колискові. У Франції також є колискові, та я їх ніколи не чув, бо ніколи не був малим, у мене завжди було повно інших турбот. Я перепросив, нагадавши, що мені вже чотирнадцять років і зі мною не можна гратись у ляльки, це недоречно. Потім вона пішла, щоб зібратися на роботу, а мосьє Валумба зі своїм племенем організував довкола мадам Рози варту, вони навіть підсмажили цілого барана, і ми його з'їли, як на пікніку, сидячи навкруг старої на підлозі. Це було цікаво, наче на природі.

Ми спробували погодувати мадам Розу, пожувавши для неї м'ясо, та вона так і сиділа зі шматками, що висіли з рота, дивлячись на те, чого не бачила своїми гарними єврейськими очима. Та байдуже, у неї було вдосталь жиру, щоб нагодувати себе і навіть усе плем'я мосьє Валумби, та ці часи минули, вони вже не їдять інших. Насамкінець, у доброму гуморі, хильнувши пальмової горілки, вони заходилися грати музику й танцювати довкола мадам Рози. Сусіди не скаржилися на шум, бо це не такі люди, щоб скаржитись, до того ж, усі вони, як один,

мали правильні папери. Мосьє Валумба влив мадам Розі у рота трохи пальмової горілки, яка продається на рю Біссон у магазині мосьє Сомго разом з горіхами кола — без них ніяк не можна, особливо на весіллі. Пальмова горілка мала б подіяти на мадам Розу, бо вона піднімається в голову і відкриває канали циркуляції, та це геть нічого не дало, хіба що вона трохи почервоніла. Мосьє Валумба казав, що найважливіше — це довго бити в тамтами, щоб відігнати смерть, яка вже має бути тут і яка до смерті боїться тамтамів з особистих причин. Тамтами — це маленькі барабани, по яких б'ють руками, і це тривало цілу ніч.

Другого дня я був певен, що мадам Роза відлетіла, щоб побити світовий рекорд і що нам не обминути шпиталю, де лікарі вже докладуть усіх зусиль. Я вийшов і почав блукати вулицями, думаючи про Бога і всякі такі речі, бо волів би опинитись якомога далі.

Спочатку я був подався на рю де Понтйю, у цю студію, де обертають світ назад. Мені також хотілося знову побачити гарну білявку, яка пахла свіжістю. Я, здається, про неї вже розповідав, ту, що звали Надін чи як. Це, мабуть, було не дуже добре стосовно мадам Рози, та що ви хочете. У мене була така порожнеча, що я не відчував навіть свої здобуті чотири роки, мені наче було десять, як і раніше, мені бракувало сили звички.

Ви не повірите, якщо я скажу, що вона була там, у цій залі, чекаючи на мене, бо я не з тих, на кого чекають. Але вона була там, і я майже відчув смак ванільного морозива, яким вона мене пригощала.

Вона не бачила, як я увійшов, бо саме говорила в мікрофон про кохання, а такі речі захоплюють. На екрані жіночка ворушила губами, та за неї говорила інша, моя. Це вона давала їй свій голос. Така техніка.

Я сів у кутку і почав чекати. У мене всередині була така порожнеча, що я заплакав би, якби не ці чотири роки. Навіть із ними, я ледь стримувався. Увімкнули світло, і мала побачила мене. Світло було не дуже яскраве, та вона одразу побачила, що зі мною. Все сталося в одну мить, і я не зміг утриматися.

— Мохамеде!

Вона кинулася до мене, наче до когось важливого, й обхопила руками за плечі. Усі дивилися на мене, бо це арабське ім'я.

— Мохамеде, що сталося? Чому ти плачеш? Мохамеде!

Мені не надто подобалося, що вона зве мене Мохамедом, бо це набагато довше, ніж Момо. Утім, дарма.

— Мохамеде! Кажи! Що з тобою?

Уявіть, що я міг їй сказати? І з чого починати? Я проковтнув клубок у горлі.

— Зі мною... нічого.

— Послухай, я вже закінчила, ми зараз поїдемо до мене і ти мені все розповіси.

Вона побігла за своїм плащем, і ми поїхали на її машині. Час від часу вона поверталася до мене, щоб усміхнутися. Від неї пахло неймовірно чудово. Вона добре бачила, що я не в олімпійській формі — на мене аж гикавка напала — та нічого не казала, навіщо, тільки на червоному світлофорі часом прикладала мені руку до щоки — у таких випадках це завжди допомагає. Ми під'їхали до її будинку на рю Сент-Оноре, і вона завела свою «Міні» у двір.

Ми піднялися до неї, і там був якийсь незнайомий тип. Високий, із довгим волоссям і в окулярах, він потис мені руку і нічого не сказав, наче так і треба. Він був доволі молодий, може удвічі чи тричі старший за мене. Я озирнувся, чи ті двоє білявих дітлахів, яких вони вже мали, не вийдуть сказати, що я тут зайвий, та побачив тільки собаку, теж зовсім не злого.

Вони заговорили між собою англійською, цієї мови я не знав, а тоді мені налили чаю з бутерами, такими смачнучими, що я ледь язика не проковтнув. Вони дали мені бенкетувати, наче я тільки для цього і прийшов, а потім чоловік поговорив зі мною трохи, щоб переконатися, чи мені вже краще. Я спробував щось сказати, та було стільки всього, що мені аж дихання забило, напали гикавка й астма, як у мадам Рози, бо астма заразлива.

Отож я з півгодини лишався німим, як короп по-єврейськи, з гикавкою, і чув, як чоловік казав, що у мене шок. Це мені сподобалося, бо вони, схоже, зацікавилися. Потім я встав і сказав їм, що мушу повертатися, бо є особа похилого віку в безтямному стані, якій я потрібний, та білявка на ім'я Надін пішла на кухню і повернулася з ванільним морозивом, а це найчудовіша річ, яку я їв за все моє паскудне життя, їй-богу.

Потім ми трохи побалакали, бо мені стало краще. Коли я пояснив їм, що особа похилого віку — це стара єврейка, яка відлетіла, щоб

побити світовий рекорд у всіх категоріях, і те, що лікар Кац мені казав про овочі, вони промовляли слова, які я вже чув — «маразм» і «склероз мозку», і я був задоволений, бо любив розповідати про мадам Розу. Я їм пояснив, що мадам Роза — колишня повія, яка повернулася після депортації у гуртожитки для євреїв у Німеччині і відкрила нелегальний пансіон для дітей повій, бо їх можуть притиснути за проституцію і позбавити батьківських прав, тому вони змушені критися зі своїми дітьми, бо є такі сусіди — падлюки, які можуть їх виказати соціальній службі.

Не знаю, чого раптом мені так сподобалося з ними говорити, я зручно сидів у кріслі, чоловік навіть запропонував мені цигарку, дав вогню зі своєї запальнички і слухав, наче якийсь цабе. Це не балачки, справді було помітно, що я справив на них враження. І мене як прорвало — я вже не міг спинитися, так закортіло все викласти, та, звісно ж, це неможливо, бо я не мосьє Віктор Гюго, я ще так не вмю. Я хапався за те й за се, та завжди починав із самого кінця, із мадам Розу у стані відсутності й мого батька, який убив мою матір через те, що був психічним, але мушу сказати, що я ніколи й не знав, із чого все почалося і коли закінчиться, бо, як на мене, це тяглося й тяглося. Мою матір звали Аїша, вона гарувала дупою і робила до двадцяти виходів за день, аж поки не загинула через напад божевілля, та це може й не бути спадковим, бо мосьє Кадір Юссеф не міг присягнутися, що він мій батько.

Приятеля мадам Надін звали Рамон, і він сказав, що він трохи лікар і не надто вірить у спадковість, щоб я не переймався. Він запалив мою згаслу цигарку запальничкою і сказав, що діти повій — це, може, ще й краще, бо можна вибрати собі такого батька, як хочеш, і нікому не зобов'язаний. Він розповів, що чимало траплялося різних казусів народження, які пізніше оберталися на добре і давали путніх людей. А я сказав, що нехай, коли ти вже тут — ти тут, це не так, як у кінозалі мадам Надін, де можна все пустити навспак і повернутися до матері в живіт, але лайно, що не дозволяють зробити аборт таким старим, як мадам Роза, які намучилися задосить.

Я був справді задоволений, що розповів їм, бо відколи я все виклав, мені здалося, наче нічого страшного й не трапилося. Цей хлопець, Рамон, до речі, далеко не потвора, багато порався коло своєї люльки, поки я розповідав, та я бачив, що насправді він цікавиться

мною. Тільки я боявся, щоб мала Надін не залишила нас із ним самих, бо без неї це було б зовсім не те, не так приємно. Вона весь час усміхалася саме до мене. Коли ж я розповів їм, як мені одним махом зробилося чотирнадцять років, хоча тільки-но було десять, то набрав ще очко, так їм було цікаво. Я вже не міг зупинитися, так я їх цікавив. Я робив усе, що міг, аби тільки зацікавити їх ще і ще і щоб вони відчули, що зі мною можна мати справу.

— Батько одного дня приходив, щоб забрати мене, він був здав мене у пансіон до мадам Розі до того, як убив мою матір, і його оголосили психічним. На нього працювали ще й інші повії, та він убив мою матір, бо любив її. Коли його випустили, він заявився по мене, та мадам Роза нічого не хотіла знати, бо для мене погано мати психічного батька, це може бути спадкове. Отож вона сказала йому, що його син — це Мойсей, він єврей. У арабів теж трапляються Мойсеї, та вони не євреї. Але мосьє Юссеф Кадір був арабом і мусульманином, і коли йому повернули сина-єврея, для нього це був удар і він помер...

Лікар Рамон мене слухав уважно, але найприємніше було розповідати для мадам Надін.

— ...Мадам Роза — найпотворніша і найсамотніша у своєму горі жінка, яку я колись бачив, але на щастя, у неї є я, бо вона нікому не була б потрібна. Я не розумію, чому є люди, яким дістається все — вони потворні, старі, бідні, хворі, та інші, в яких зовсім нічого нема. Це несправедливо. У мене є друг, він начальник усієї поліції й у нього найкрутіші з усіх підрозділи безпеки, він усюди найсильніший, це найважливіший фараон, якого тільки можна уявити. Він такий могутній у поліції, що міг би зробити будь-що, він там король. Коли ми разом ідемо вулицею, він обнімає мене за плечі, щоб усі бачили, що він мені наче батько. Коли я був маленький, уночі часом приходила левиця лизати моє обличчя, мені було тоді ще десять років, і я багато чого бачив, і у школі сказали, що в мене розлад, бо вони не знали, що я на чотири роки старший. Тоді я ще не мав дня народження, бо це було до того, як мосьє Юссеф Кадір прийшов по мене з розпискою. Мосьє Аміль, його всі знають, торговець килимами, навчив мене усього, що я знаю, а зараз він сліпий. Мосьє Аміль при собі тримає книжку мосьє Віктора Гюго, і коли я виросту, я також напишу «Знедолених», бо це завжди пишуть, коли мають, що сказати. Мадам Роза боялася нападу агресії з мого боку і що я можу завдати їй шкоди, перерізавши горло,

бо вона побоювалася, що це спадкове. Та жодна дитина повії не може сказати, хто її батько, і я ніколи нікого не вб'ю, бо люди не для того. Коли я виросту, я матиму всі сили безпеки під командою і мені ніколи не буде страшно. Шкода, що не можна все відкрити, як у вашому кіно, щоб завернути життя назад і мадам Роза знову стала молодою і вродливою і на неї приємно було б дивитися. Часом я думаю про те, щоб утекти з цирком, у мене там є друзі, клоуни, та я не можу піти і послати всіх до дідька, поки моя єврейка тут, бо я мушу дбати про неї...

Я запалювався більше й більше і не міг зупинитись, бо боявся, що як зупинюся, вони більше не слухатимуть. Лікар Рамон — у нього були очі з тих, які весь час уважно дивляться на вас, — навіть встав був і ввімкнув магнітофон, щоб краще мене слухати, і я відчув себе ще важливішим, і це було просто неймовірно. У нього була купа волосся на голові. Це вперше я когось цікавив, і мене навіть записували на магнітофон. Я ніколи не знав, що треба зробити, щоб на тебе звернули увагу: вбити когось, захопити заручників чи я не знаю. Леле, присягаюсь, у світі такий величезний брак уваги, що доводиться вибирати, як у відпустці, коли не можна поїхати водночас і на море, і в гори. Доводиться вибирати, який у світі брак уваги нам найбільше до вподоби, і люди завжди вибирають краще з того, що є, і за що найдорожче плачено, — нацистів, які коштували мільйони життів, чи В'єтнам. Звісно, стара єврейка на сьомому поверсі без ліфта, яка доволі настраждалася в минулому, це на перший клас не потягне, звісно ж, ні. Людям потрібні мільйони мільйонів страждань, щоб відчути зацікавлення, і їм не можна дорікати, бо що воно менше, то менше важить...

Я влаштувався у фотелі наче король, і говорив, і найкумедніше, що вони мене слухали, наче ніколи нічого такого не чули. Лікар Рамон найбільше заохочував мене говорити, бо мала — мені здавалося, вона не хотіла чути, іноді навіть робила такий рух, наче щоб затулити вуха. Це мені було трохи смішно, бо що ви хочете, усі ми змушені жити.

Лікар Рамон запитав, що я розумію під «станом відсутності», і я сказав, що це коли у людини нема нікого й нічого. Ще він хотів знати, чим ми жили, відколи повії не віддавали нам більше своїх дітей на утримання, та я його одразу ж заспокоїв — сказав, що дупа — це те, що є в чоловіків найсвятішого, мадам Роза мені це пояснила, коли я ще

й не знав, для чого вона. Я не гарував дупою, він може бути спокійним. У нас є подруга, мадам Лола, вона гарує у Булонському лісі як трансвеститка, вона нам дуже допомагає. Якби всі були, як вона, у світі все було б геть інакше, було б значно менше нещасть. Вона була чемпіоном із боксу в Сенегалі, перш аніж стати трансвеститкою, і вона заробляла досить грошей, щоб створити сім'ю, якби природа не була проти неї.

З того, як вони слухали, я бачив, що вони не мали звички до життя, і я розповів їм, як був сатанером на рю Бланш, щоб заробити трохи кишенькових грошей. Хоч я тепер намагаюся говорити «сутенер», а не «сатанер», як казав, коли був малий, та я вже звик. Час від часу лікар Рамон говорив мадам Надін щось про політику, та я не розумів до пуття, бо політика — це не для молодих.

Я не знаю, чого я їм ще не розповів, та я волів би говорити й говорити, бо стільки всього ще хотілося випустити зсередини. Та я був заморений, уже навіть синій клоун почав робити мені знаки, він часто приходив, коли я хотів спати, і я злякався, що й вони його побачать і подумають, що я якийсь дефективний абощо. Я був неспроможний далі говорити, і вони добре бачили, що я напівмертвий, і сказали, що я можу залишитися спати в них. Та я пояснив, що мушу йти доглядати мадам Розу, яка незабаром помре, а тоді побачимо. Вони знову дали мені аркуш паперу зі своїм ім'ям і адресою, і мала Надін сказала, що відвезе мене на машині, а лікар поїде з нами, щоб навідати мадам Розу і подивитися, що можна зробити. Я не уявляв, що ще можна зробити для мадам Розу після всього, що ми їй робили, та погодився їхати. Але тут сталася смішна пригода.

Ми збиралися виходити, коли хтось подзвонив у двері п'ять разів поспіль, і коли мадам Надін відчинила, я побачив тих двох дітлахів, яких уже знав і які були тут у себе вдома, ніяких сумнівів. Це її діти, власні, які повернулися зі школи чи щось таке. Вони були біляві та вдягнені — супер, у шикарний одяг, таке фантя не вкрадеш, бо його не викладають на розкладках, тільки всередині, щоб до нього дістатися, треба проминути продавчинь. Вони одразу ж подивилися на мене, як на лайно. Я був жалюгідно вдягнений, я одразу це відчув. У мене кашкет завжди стирчав на маківці, бо в мене забагато волосся, а пальто сягало до п'ят. Коли цупиш манаття, ніколи роздивлятиись, завелике

воно чи замале, треба бігти. Ні, вони нічого не сказали, та я був не їхнього пір'я птах.

У житті не бачив таких білявих хлопчаків, як оті двоє. І присягаюся, вони були зовсім новенькі, майже не вживані. Наче взагалі не звідси.

— Заходьте, познайомтеся з нашим другом Мохамедом, — сказала їм мати.

Їй не треба було казати Мохамед, було б сказати Момо. У Франції Мохамед — це арабська пика, і коли мені так кажуть, це мене дратує. Я не соромлюся бути арабом, навпаки, та Мохамед у Франції — це підмітальник або чорнороб. Це не те саме, що алжирець. До того ж, Мохамед — це дурня. Це наче якби француза звали б Ісус Христос, усім робиться смішно.

Малі одразу ж почали мене підрочувати. Наймолодший, йому було, мабуть, шість чи сім років, бо старшому, уже, певно, виповнилося десять, подивився на мене, наче в житті такого не бачив, і сказав:

— Чому він отак зодягнений?

Я не хочу, щоб мене ображали. Я знав, що я на чужій території. Другий теж оглянув мене і спитав:

— Ти араб?

Лайно, я нікому не дозволю обзивати себе арабом. Та й не варто було продовжувати, я не ревнував, нічого такого, та це місце було не для мене, і воно було вже зайняте, нема розмов. У горлі мені щось стало, я ковтнув, а тоді вискочив із дверей і чкурнув звідти.

Бігме, я не їхнього пір'я птах.

Я зупинився перед якимось кіно, та фільм був «неповнолітнім заборонено». Аж сміх бере, коли думаєш про всі ці речі, заборонені для неповнолітніх, та про все інше, що їм можна.

Касирка побачила, що я роздивляюся фото на афіші, та стала на захист дитинства — заверещала, щоб я забирався. Шелепа. А я вже найвся цього «заборонено для неповнолітніх», розстебнув ширіньку, показав їй свого прутня, а тоді дмухнув щосили, бо це вже були не жарти.

Я йшов Монмартром повз купу секс-шопів, але вони також захищені, та мені й не потрібні ці штуки, щоб подрочити, коли хочеться. Секс-шопи — це для старих, які вже нездатні дрочити без допомоги.

Того дня, коли моя мати не зробила аборт, це був геноцид. Мадам Роза весь час повторює це слово, вона освічена і ходила в школу.

Життя — це штука не для всіх.

Я ніде більше не зупинявся, повертаючись. Я нічого не хотів, тільки сісти обік мадам Розі, бо я і вона, принаймні, з одного лайна.

Коли я прийшов, перед будинком стояла «швидка», і я злякався, що це капець і в мене більше нікого нема. Але виявилось, що це не по мадам Розу, а по когось, хто вже помер. Я відчув таке полегшення, що заревів би, якби не оті чотири роки. Я вже було подумав, що в мене нічого не залишилося. Мертве тіло належало мосьє Буаффу. Мосьє Буаффа — це той, про кого я ще нічого не казав, бо не було про що казати, він був непомітний. У нього щось там сталося із серцем, і мосьє Заум-старший — він стояв на вулиці — сказав мені, що ніхто не помітив, як він помер, йому ніколи не приносили пошту. Я був такий радий, що він помер, — звісно, не тому, що він помер, а через мадам Розу, що це не вона, а він.

Я швидко піднявся, двері були відчинені, друзі мосьє Валумбі пішли, але залишили світло, щоб мадам Розі було видно. Вона розпласталась у кріслі, і ви можете уявити мою радість, коли я побачив, що з очей у неї течуть сльози, бо це доводило, що вона жива. Вона навіть трохи здригалася зсередини, як людина, що схлипує.

— Момо... Момо... Момо... — це було все, що вона спромоглася вимовити, та мені вистачило.

Я кинувся обійняти її. Від неї був поганий запах, бо вона все робила під себе через свій стан. Я пригорнувся до неї ще тісніше, бо не хотів, щоб вона подумала, ніби я гидую.

— Момо... Момо...

— Так, мадам Розо, це я, будьте певні.

— Момо... Я почула... Вони викликали «швидку»... Вони прийдуть...

— Це не по вас, мадам Розо, це по мосьє Буаффу, він уже помер.

— Я боюся...

— Знаю, мадам Розо, це доводить, що ви таки жива.

— «Швидка»...

Їй було важко говорити, бо щоб слова виходили, потрібні м'язи, а м'язи в неї були геть кволі.

— Це не по вас. Про вас вони навіть не знають, що ви є, клянусь Пророком. *Хайрем*.

— Вони прийдуть, Момо...

— Не зараз, мадам Розо. Вас не виказали. Ви цілком жива, хоч ви й намочили й накаляли під себе, та лише живі таке роблять.

Вона наче трохи заспокоїлась. Я дивився на її очі, щоб не бачити решти. Ви не повірите, ця стара єврейка мала очі небесної краси. Це мов килими мосьє Амілья, коли він казав: «У мене тут килими небесної краси». Мосьє Аміль вважає, що у світі немає нічого красивішого за гарний килим, навіть Аллах на килимі сидить. Якщо вас цікавить моя думка, Аллах сидить на купі всього.

— Справді смердить.

— Це доводить, що всередині усе ще функціонує.

— *Іншалла*. Я скоро помру.

— *Іншалла*, мадам Розо.

— Я рада померти, Момо.

— Ми всі раді за вас, мадам Розо. У вас тут стільки друзів. Усі бажають вам добра.

— Але не можна дозволити їм завезти мене до шпиталю, Момо. У жодному разі не можна.

— Можете не хвилюватися, мадам Розо.

— У шпиталі вони силуватимуть мене жити, Момо. У них про це є закони. Це справжні нюрнберзькі закони^[29]. Ти не знаєш про них, ти надто малий.

— Я ніколи ні для чого не був надто малий, мадам Розо.

— Лікар Кац мене викаже в лікарні, і вони по мене прийдуть.

Мені нічого сказати. Якщо євреї почали виказувати своїх, я в це не лізу. З мене годі тих євреїв, вони такі ж люди, як усі.

— У шпиталі вони не дадуть мені покласти край.

Я мовчав і тримав її за руку. Так, принаймні, я не брехав.

— Скільки вони змусили страждати того чемпіона світу в Америці, Момо?

Я вдавав дурника.

— Якого чемпіона?

— В Америці. Я чула, як ви говорили про нього з мосьє Валумбою.

Лайно!

— Мадам Розо, в Америці, у них усі рекорди світу, це великі спортсмени. У Франції, в «Олімпік Марсель», грають самі іноземці. Там навіть бразильці є і бозна-хто. Вони вас не заберуть. У шпиталь, я хочу сказати.

— Присягаєшся?

— Доки я тут, мадам Розо, хрін їм, а не шпиталь.

Вона майже усміхнулася. Між нами, коли вона всміхається, це її не робить красивішою, навпаки, бо це підкреслює все інше довкола. Найбільше їй бракує волосся. На голові в неї лишалося тридцять дві волосини, як і минулого разу.

— Мадам Розо, чому ви мене обманювали?

Вона щиро здивувалася.

— Я? Я тебе обманювала?

— Чому ви казали, що мені десять років, коли мені було вже чотирнадцять?

Ви не повірите, та вона злегка зашарілася.

— Я боялася, що ти мене кинеш, Момо, тому трохи тебе зменшила. Ти завжди був моїм маленьким мужчиною. Я ніколи насправді не любила жодного іншого. Я рахувала роки і боялась. Я не хотіла, щоб ти надто швидко виріс. Пробач.

Тут я поцілував її, тримаючи її руку у своїй, а другою обійняв за плечі, наче жінку. Потім прийшли мадам Лола із Заумом-старшим, і ми її підняли, роздягли, поклали на підлогу й помили. Мадам Лола надушила її скрізь, ми вдягли їй перуку, кімоно і поклали на ліжко чистеньку, так що любо оком глянути.

Та мадам Роза псувалася дедалі гірше, і як це несправедливо, я не можу вам сказати, коли живеш тільки тому, що мучишся. Її організм був уже зовсім негодящий, як не одне, то інше. Хвороби завжди нападаються на старих і беззахисних, це найлегше, і мадам Роза стала жертвою цього насильства. Усі деталі в неї були зіпсовані: серце, печінка, нирки, бронхи — не лишилося жодної в хорошому стані. Ми тепер були тільки вдвох, я й вона у хаті, а поза тим, крім мадам Лоли,

нікого. Щоранку я піднімав мадам Розу походити — від дверей до вікна і назад, вона йшла, спираючись на моє плече, щоб розім'ятись і остаточно не заіржавіти. Під час ходіння я ставив їй одну єврейську платівку, яка їй подобалась і була трохи веселішою за інші. У євреїв завжди сумні платівки, не знаю чому. У них такий фольклор. Мадам Роза часто казала, що всі її біди від єврейства і коли б вона не була єврейкою, то не мала б і десятої частини того лайна, що має.

Мосьє Шарметт прислав жалобного вінка, бо не знав, що то мосьє Буаффа помер, він думав, що це мадам Роза, якій усі бажали смерті, щоб їй полегшало, і мадам Роза була задоволена, бо це дало їй надію і, до того ж, уперше хтось надіслав їй квіти. Племянні побратими мосьє Валумби принесли банани, курчат, манго і рис, як у них заведено, коли у сім'ї чекають на щасливу подію. Усі хотіли, щоб мадам Роза повірила, що скоро прийде кінець, і вона вже не так боялася. Був ще отець Андре, католицький священик з африканських гуртожитків довкола рю Біссон, він теж її навідав, але не як священик, просто прийшов. Він не навертав мадам Розу, а був дуже стриманий. Ми також нічого йому не обіцяли, адже Бог, самі знаєте, як із ним: він робить, що хоче, бо сила на його боці.

Зараз отець Андре вже помер через розрив серця, та я думаю, це не особисте, це інші його довели. Я вам не казав про нього раніше, бо ми — я й мадам Роза — наче не з його парафії. Його прислали у Бельвіль, як годиться, опікуватись африканськими емігрантами-католиками, а ми не були ні тими, ні тими. Він був дуже лагідний і завжди мав трохи винуватий вигляд, наче знав, що його є чим дорікнути. Я згадав про нього, бо це була хороша людина, і коли він помер, у мене залишився добрий спогад.

Отець Андре наче збирався трохи побути, і я спустився на вулицю по новини, там була трапилась одна брудна історія. Пацани завжди кажуть на героїн «лайно», і один малий, восьми років, який чув, що старші ширяються лайном і балдіють, наклав на газету і засадив собі справжнє лайно, сподіваючись на кайф, і помер. За це навіть загребли Махута і ще двох жевжиків, бо вони нібито погано його інформували. Та я не вважаю, що вони мусили навчати восьмирічного малого ширятися.

Коли я повернувся, у хаті, крім отця Андре, був ще рабин з рю де Шом, там ще поряд кошерна бакалія мосьє Рубіна. Він, напевно,

довідався, що коло мадам Розі кружляє кюре, і злякався, що вона схоче померти по-християнському. Він жодного разу не був у нас, хоча знав мадам Розу, ще відколи вона була повією. Отець Андре і рабин, якого звали якось інакше, та я забув як, наче не збиралися йти і сиділи на стільцях коло ліжка з мадам Розою. Вони навіть розмовляли про в'єтнамську війну, бо це була нейтральна територія.

Уночі мадам Роза добре поспала, а я не стулив очей, лежав у темряві та мріяв про щось інакше, і гадки не маю, що б це могло бути.

Назавтра лікар Кац прийшов зробити мадам Розі регулярний огляд, і цього разу, коли ми вийшли на східці, я одразу відчув, що біда вже стукає у двері.

— Треба перевезти її до лікарні. Вона не може тут залишатись. Я викличу «швидку».

— Що вони їй робитимуть у лікарні?

— Вони забезпечать їй належний догляд. Вона може ще пожити якийсь час, а то й довше. Я знав людей у її стані, яких підтримували роками.

Лайно, подумав я, та лікарю цього не сказав. Я повагався трохи, а тоді запитав:

— Лікарю, може б ви допомогли їй покласти цьому край, між своїми — євреями?

Він, схоже, був щиро здивований:

— Як це — покласти край? Що ти верзеш?

— Та отак — покласти край, щоб позбавити страждань.

Тут лікар Кац так розхвилювався, що змушений був сісти. Він схопився двома руками за голову і зітхнув кілька разів поспіль, піднімаючи очі до неба, як заведено.

— Ні, мій маленький Момо, цього не можна робити. Евтаназія суворо заборонена законом. Ми живемо у цивілізованій країні. Ти не розумієш, про що говориш.

— Ні, розумію. Я алжирець, я знаю, про що говорю. У них там є священне право народів на самовизначення^[30].

Лікар Кац глянув на мене, наче я його налякав. Він мовчав, роззявивши рота. Часом мене бісить, як люди не хочуть розуміти.

— Священне право народів на самовизначення, це існує, я вас запитую, так чи ні?!

— Без сумніву, існує, — сказав лікар Кац і навіть підвівся зі сходинок, на якій сидів, щоб засвідчити повагу. — Без сумніву, існує. Це велика і чудова річ. Та я не бачу ніякого зв'язку.

— Зв'язок такий: якщо воно існує, мадам Роза має священне право народів сама визначитись щодо свого життя. І якщо вона хоче покласти край, це її право. І в цьому їй мали б допомогти саме ви, бо тут потрібен єврейський лікар, щоб не було антисемітизму. Ви, євреї, не повинні дозволяти страждати один одному. Це свинство.

Лікар Кац дедалі частіше дихав, у нього навіть краплі поту на лобі висипали, так добре я говорив. Уперше я по-справжньому був на чотири роки старший.

— Ти не розумієш, що кажеш, дитино моя, ти не розумієш, що кажеш.

— Я не ваша дитина, і взагалі я вже не дитина. Я син повії, і мій батько убив мою матір, і коли таке знаєш, то знаєш усе, і ти вже зовсім не дитина.

Лікар Кац так остовпіло дивився на мене, аж тремтів.

— Хто це тобі сказав, Момо? Хто тобі таке розповів?

— Байдуже, хто мені сказав, лікарю, іноді краще мати якнайменше батька, повірте старому на слово, і як я маю честь, якщо говорити, наче мосьє Аміль, приятель мосьє Віктора Гюго, якого ви, звісно ж, знаєте. І не дивіться на мене так, лікарю Кац, у мене не буде нападу агресії, я не психічний і не спадковий, я не заріжу мою курву-матір, бо це вже зроблено, Господи, упокой її зад, який зробив багато добра на цій землі. Мені начхати на вас усіх, крім мадам Рози, бо це єдине, що я любив тут, і я не дам їй стати чемпіоном світу серед овочів, щоб потішити медицину, і коли я писатиму «Знедолених», я скажу все, що хочу, нікого не вбиваючи, бо це те саме, і якби ви не були старим пархачем без серця, а справжнім євреєм зі справжнім серцем на місці якогось там органу, ви зробили б добру справу і зараз же допомогли б мадам Розі покласти край, щоб урятувати її від цього довбаного життя, яке нависив їй на голову вишній єврейський отець, який так добре ховається, що навіть не має обличчя, і його навіть не можна зображувати^[31], бо ціла мафія дбає про те, щоб його не схопили, і це злочин, мадам Роза, і прокляття лікарям-нелюдам, які не хочуть допомогти...

Лікар Кац став зовсім блідий, і це добре пасувало до його гарної білої бороди і набряклих через серце очей, і я зупинився, бо якби він помер, то не почув би всього того, що я збирався одного дня сказати. Та в нього підкошувалися коліна, і я допоміг йому знову сісти на сходинку, але я не простив йому нікого й нічого. Він тримав руку на серці й дивився на мене, мов касир у банку, який молить не вбивати його. Та я лише схрестив руки на грудях і відчув себе народом, який має священне право на самовизначення.

— Мій маленький Момо, мій маленький Момо...

— Немає маленького Момо. То ви згодні чи ні, лайно?

— Я не маю права цього робити...

— То ви не допоможете їй покласти край?

— Це неможливо, евтаназія суворо карається...

Він мене насмішив. Цікаво, що у нас суворо не карається, надто, коли нема за що карати.

— Треба покласти її в лікарню, це гуманно...

— А мене візьмуть до лікарні разом із нею?

Це його трохи заспокоїло, він навіть усміхнувся.

— Ти хороший хлопчина, Момо. Ні, але ти зможеш її навідувати.

Щоправда, незабаром вона тебе вже не впізнаватиме...

Він спробував перевести розмову на інше.

— До речі, Момо, а що буде з тобою? Ти ж не можеш жити сам.

— Не переймайтеся, лікарю. У мене на рю Пігаль купа знайомих повій. Я вже дістав багато пропозицій.

Лікар Кац розкрив рота, глянув на мене, ковтнув слину, а тоді зітхнув, як усі вони роблять. Я розмірковував. Треба було виграти час, це завжди потрібно.

— Послухайте, лікарю, не дзвоніть у шпиталь. Дайте мені ще кілька днів. Може вона сама помре. До того ж, мені треба влаштуватися, бо інакше, вони можуть запхнути мене у притулок.

Він знову зітхнув. Цей тип уже не дихав нормально, а лише зітхав. Мене нудило від таких зітхальників.

Він глянув на мене, але по-іншому.

— Ти ніколи не був такою дитиною, як усі, Момо. І ніколи не будеш таким, як усі, чоловіком, я завжди це знав.

— Дякую, лікарю. Дуже люб'язно з вашого боку, що ви так кажете.

— Я справді так думаю. Ти завжди будеш дуже особливим.

Я трохи подумав.

— Це, мабуть, тому, що у мене психічний батько.

Лікаря наче болячка вхопила, такий у нього зробився поганий вигляд.

— Зовсім ні, Момо. Я зовсім не те хотів сказати. Ти ще надто молодий, щоб зрозуміти, але...

— Ніколи не можна бути надто молодим ні для чого, лікарю, повірте старому на слово.

Він здивувався.

— Де ти навчився цього вислову?

— Мій друг, мосьє Аміль, завжди так говорить.

— Ну добре. Ти дуже розумний хлопець, дуже чутливий, навіть занадто. Я часто говорив мадам Розі, що ти ніколи не будеш таким, як усі. Подекуди з таких, як ти, виходять великі поети, письменники, а деколи...

Він зітхнув.

— ...а деколи бунтівники. Та заспокойся, це аж ніяк не значить, що ти не будеш нормальним.

— Дуже сподіваюся, лікарю Каце, що я ніколи не буду нормальним, лише покидьки завжди нормальні.

— Це так, завжди.

— Я робитиму все, щоб не бути нормальним,' лікарю...

Він знову підвівся, і я подумав, що це слушний момент дещо в нього запитати, бо це почало мене по-справжньому муляти.

— Скажіть-но, лікарю, а ви певні, що мені чотирнадцять років? Що мені не двадцять, тридцять або ще більше? Спочатку мені кажуть десять, потім — чотирнадцять. Може, випадково, мені значно більше? Я ж не карлик, хай йому трясця? Я не маю жодного бажання бути карликом, лікарю, навіть, якщо вони нормальні й не такі, як усі.

Лікар Кац усміхнувся собі в бороду, йому було приємно нарешті повідомити мені справді добру новину.

— Ні, Момо, ти не карлик, даю тобі моє слово лікаря. Тобі чотирнадцять років, але мадам Роза хотіла, щоб ти залишився в неї якнайдовше, вона боялась, що ти підеш, отож зробила так, щоб ти думав, що тобі тільки десять. Я, мабуть, мусив тобі сказати трохи раніше, але...

Він усміхнувся, і від цього зробився ще сумнішим.

— ...та оскільки це була гарна історія любові, я нічого не казав. Що ж до мадам Рози, я згоден почекати ще кілька днів, але думаю, що її конче треба покласти до шпиталю. У нас немає права покласти край її стражданням, як я вже тобі пояснив. Тим часом нехай вона потроху робить вправи, піднімай її, нехай рухається, потроху прогулюється кімнатою, бо інакше в неї утворяться пролежні й нариви. Треба її трохи ворушити. Два-три дні, але не більше...

Я покликав одного з братів Заумів, і той зніс його вниз на плечах.

Лікар Кац досі живий, і якимось я його навідаю.

Я трохи посидів на сходах сам, щоб заспокоїтись. Хух, принаймні, я не карлик, а це вже дещо. Якимось я бачив фото одного мосьє, він був каліка і жив без рук і ніг. Я часто про нього згадую, щоб відчутти, що мені краще, ніж йому, тоді я радію, що маю руки та ноги. Потім я подумав про вправи, які треба робити з мадам Розою, щоб її ворушити, і пішов по мосьє Валумбу, щоб він мені допоміг, але він був на роботі. Я цілий день був із мадам Розою, яка розкладала карти, щоб прочитати своє майбутнє. Коли мосьє Валумба повернувся, він із приятелями піднявся до нас, і ми трохи поробили з нею вправи. Спочатку прогулювалися кімнатою, бо її ноги ще слугували, а тоді поклали на ковдру і погойдали, щоб поворушити зсередини. Вони навіть трохи посміялися вкінці, бо їх дуже розвеселило, що мадам Роза наче велика лялька і вони мов гралися з нею. Вона була дуже задоволена і навіть кожному сказала щось приємне. Потім її вкляли, погодували, і вона зажадала своє дзеркало. Зазирнувши в нього, сама собі усміхнулась і трохи опорядила тридцять дві волосини, які в неї лишилися. Ми всі сказали їй комплімент. Вона зробила макіяж, до неї повернулася її жіночність, бо цілком можна бути потворною і намагатися причепуритися. Шкода, що мадам Роза була не гарна, бо вона до цього вдатна і могла б бути дуже вродливою жінкою. Вона усміхалася собі у дзеркало, і ми були дуже задоволені, що вона не гидує.

Потім братчики мосьє Валумби приготували їй рис із перцем, вони казали, що її треба добре поперчити, щоб кров бігла швидше. У розпалі приготування прийшла мадам Лола — із цим сенегальцем

завжди наче сонце заходило в нашу хату. Єдине, що мене засмучує із мадам Лолою, це коли вона мріє зробити так, щоб їй усе відрізали спереду, щоб стати цілковитою жінкою, як вона каже. Мені здається, що це крайнощі, до того ж я боюся, щоб їй не зробили боляче.

Мадам Лола подарувала старій одну зі своїх суконь, бо знала, як важливий для жінок настрій. Ще вона принесла шампанського, а це найкраще. Вона помастила мадам Розу парфумами, яких треба було дедалі більше, бо вона вже погано контролювала свої випускні отвори.

Мадам Лола натурально весела, бо її в цьому сенсі благословило африканське сонце. Приємно було дивитись, як вона сидить на ліжку, закинувши ногу на ногу, вдягнена за останнім шиком. Мадам Лола дуже гарна, як на чоловіка, тільки голос у неї лишився з того часу, коли вона була чемпіоном з боксу у важкій вазі, тут вона нічого не могла вдіяти, бо голос іде від яєць, і це була її велика журба.

Зі мною був мій Артюр-парасолька, я не хотів розлучатися з ним, навіть попри ці чотири роки, які я набув за раз. Я мав право призвичаїтись, інші значно довше старішають на кілька років, тож не треба мене квапити.

Мадам Роза так швидко вичунювала, що могла вже вставати й проходитися сама, це була рецесія і надія. Коли мадам Лола поїхала на роботу зі своєю сумочкою в руках, ми повечеряли удвох, і мадам Роза скуштувала курча, яке надіслав їй відомий бакалійник мосьє Джамейлі. Сам мосьє Джамейлі вже помер, та за життя у них були добрі стосунки, а його сім'я продовжила справу. Потім вона попила трохи чаю з варенням і набула задумливого вигляду. Я злякався, бо подумав, що це новий напад маразму. Та її стільки трясли того дня, що кров робила свою роботу і добігала голови, як слід.

— Момо, скажи мені всю правду.

— Мадам Розо, всю правду я не знаю, я не знаю, навіть, хто її знає.

— Що тобі сказав лікар Кац?

— Він сказав, що треба покласти вас у шпиталь і що вони там доглядатимуть вас, щоб ви не померли. Ви можете жити ще довго.

У мене серце краялося, коли я говорив їй це, я навіть спробував усміхнутися, наче повідомляв їй добру новину.

— Як у них називається ця хвороба, що в мене?

Я проковтнув слину.

— Це не рак, мадам Розо, присягаюся.

— Момо, як це називається в лікарів?

— Так можна довго жити.

— Як — так?

Я мовчав.

— Момо, ти ж не будеш мені брехати? Я стара єврейка, зі мною робили все, що тільки можна зробити з людиною...

Вона казала *менш*, єврейською це однаково і чоловік, і жінка.

— Я хочу знати. Є речі, які не можна робити з людиною. Я знаю, що трапляються дні, коли я відбігаю розуму.

— Це нічого, мадам Розо, так спокійно можна жити.

— Як — так?

Я більше не міг стримуватися. Зсередини мене душили сльози. Я кинувся до неї, вона прийняла мене в обійми, і я розридався:

— Як овоч, мадам Розо, як овоч! Вони хочуть змусити вас жити, як овоч!

Вона нічого не сказала. Лише трохи спітніла.

— Коли вони по мене прийдуть?

— Я не знаю, за день чи два. Лікар Кац вас любить, мадам Розо. Він мені сказав, що розлучить нас тільки ніж до горла.

— Я не піду, — сказала мадам Роза.

— Я вже не знаю, що й робити, мадам Розо. Ці гади, вони не хочуть вас абортувати.

Вона здавалася дуже спокійною. Тільки попросила помитися, бо напісяла під себе.

Зараз, коли я про це думаю, мені здається, що вона була дуже гарною. Це залежить від того, як ти думаєш про когось.

— Це гестапо, — сказала вона.

І більше нічого не говорила.

Уночі мені зробилося холодно, я встав і пішов укрив її другою ковдрою.

Назавтра я прокинувся задоволений. Коли я прокидаюся, я спочатку ні про що не думаю, і мені добре. Мадам Роза була жива, вона навіть усміхнулась мені, щоб подати сигнал, що все гаразд, їй лише боліла печінка, вона в неї була гепатична, і ліва нирка, яка лікарю Кацу дуже не подобалась. У неї ще й інші деталі не функціонували, та це не до мене, бо я на цьому не знаюся. На вулиці було сонячно, і я

відсунув фіранки, та їй це не сподобалося, бо коли багато світла, вона надто добре себе бачила і від цього страждала. Вона взяла дзеркало і сказала тільки:

— Яка ж я стала потворна, Момо.

Мене розбирало зло, бо це свинство — погано говорити про жінку, коли вона стара і хвора. Я вважаю, що не можна всіх на одну мірку міряти, як, наприклад, бегемотів або черепах, бо вони не такі, як усі.

Вона заплющила очі, по щоках у неї текли сльози, та я не знав, це вона плаче чи це через слабкість м'язів.

— Я бридка, я це дуже добре розумію.

— Мадам Розо, це просто тому, що ви не схожі на інших.

Вона глянула на мене.

— Коли вони прийдуть по мене?

— Лікар Кац...

— Я не хочу нічого чути про лікаря Каца. Він хороша людина, та не знає жінок. Я була красунею, Момо. Я мала найкращу клієнтуру на рю Прованс. Скільки у нас залишилося грошей?

— Мадам Лола залишила мені сто франків. Вона дасть іще. Вона дуже добре заробляє.

— Я б ніколи не пішла працювати в Булонський ліс. Там нема де й помитися. На Ринку в нас були номери, комфортабельні, з гігієною. Булонський ліс — це навіть небезпечно, через маніяків.

— Маніякам мадам Лола скрутить в'язи, ви ж знаєте, що вона була чемпіоном із боксу.

— Вона свята. Не уявляю, що б ми без неї робили.

Потім вона схотіла прочитати єврейську молитву, якої її навчила мати. Я злякався, що це вона здитиніла, та не хотів їй суперечити. Тільки вона не могла пригадати слова через розм'якшення в голові. Та вона навчила була цієї молитви Мойсея, і я також її вивчив, бо ненавидів, коли вони щось робили без мене. Я проказав:

— *Шма Исраель Адонай Елоейну Адонай Ехад Ба-рух Шем Квод Малхуто Леолам Ваед...*

Вона повторювала за мною, а потім я пішов до вбиральні та поплював — тьху, тьху, тьху — як роблять євреї, бо це не моя релігія. Вона попросила мене вдягтися, та сам я не міг їй допомогти, тож

пішов у чорну оселю до мосьє Валумби, мосьє Сокоро, мосьє Тане та інших, не можу вам сказати їхніх імен, бо вони там усі дуже приязні.

Повернувшись, я одразу ж побачив, що мадам Роза знову зробилася дебілом. Очі в неї були заведені, як у смаженої риби, а з відкритого рота стікала слина, як я вже мав честь казати, і не хотів би до цього повертатись. Я відразу пригадав, що лікар Кац казав про вправи, які треба робити з мадам Розою, щоб кров побігла в усі місця, де у ній є потреба. Ми швиденько покляли мадам Розу на ковдру і брата мосьє Валумби підхопили її, як пушинку, і почали підкидати, та в цю мить приїхав лікар Кац на спині у мосьє Заума-старшого зі своїми медичними інструментами у маленькій валізці. Він почав репетувати ще зі спини мосьє Заума-старшого, бо це було зовсім не те, що він мав на увазі. Я ніколи не бачив лікаря Каца таким розгніваним, він навіть мусив сісти, тримаючись за серце, бо всі ці тутешні євреї хворі, вони прийшли у Бельвіль з Європи дуже давно, старі й утомлені, тому й мусили зупинитися тут і не змогли рушити далі. Він сварив мене по-всякому і всіх нас обізвав дикунами, що розсердило мосьє Валумбу, який зауважив, що це скидається на натяк. Лікар Кац вибачився, він нікого не хотів образити, але він не приписував підкидати мадам Розу в повітря, як млинець на пательні, а казав прогулювати її по кімнаті, потроху, дуже обережно. Мосьє Валумба із земляками хутко посадили мадам Розу в її крісло, бо треба було змінити простирадла через її природні потреби.

— Я дзвоню у шпиталь, — проказав лікар Кац категорично. — Я негайно викликаю «швидку допомогу». Її стан вимагає. їй потрібен постійний догляд.

Я почав нити, але добре бачив, що це нічого не дає. І тут мені сяйнула геніальна ідея, бо я був готовий на все.

— Лікарю Кац, її не можна класти до шпиталю. Не сьогодні. Сьогодні у неї буде рідня.

Він здивувався.

— Яка рідня? У неї нікого немає.

— У неї родичі в Ізраїлі і...

Я проковтнув слину.

— Вони приїзять саме сьогодні.

Лікар Кац витримав хвилину мовчання на згадку про Ізраїль. Він був вражений.

— Я цього не знав, — сказав він, і в його голосі тепер була повага, бо для євреїв Ізраїль — це щось.

— Вона мені ніколи не казала...

У мене з'явилася надія. Я сидів у кутку зі своїм пальтом і парасолькою Артюром, а ще надів його котелок на щастя.

— Вони приїзять сьогодні за нею. Вони хочуть забрати її в Ізраїль. Усе домовлено. Росіяни дали їй візу.

Лікар Кац остовпів.

— Чому росіяни? Що ти верзеш?

Лайно, я відчував, що бевкнув щось не те, але ж мадам Роза часто говорила мені, що для того, щоб їхати в Ізраїль, потрібна російська віза.

— Зрештою, ви ж розумієте, що я хочу сказати.

— Ти плутаєш, мій маленький Момо, та я розумію... То вони приїдуть за нею?

— Так, вони довідалися, що в неї погано з головою, і хочуть забрати її жити в Ізраїль. Завтра у них літак.

Лікар Кац був геть зачарований, він навіть погладжував собі бороду. Це була найкраща думка, яка мені колись приходила. Вперше я справді відбув, що був на чотири роки старший.

— Вони дуже багаті. У них є магазини, і вони на машині. У них...

Лайно, сказав я собі, не треба зайвого.

— ...У них є, ну, все, що треба.

— Це-це-це, — поцокав лікар Кац, хитаючи головою. — Це добра новина. Бідна жінка так настраждалась у житті... Але чому вони не давали про себе знати раніше?

— Вони написали їй, щоб вона приїжджала, але мадам Роза не хотіла мене залишати. Мадам Роза і я, ми не можемо один без одного. У нас більше нікого немає. Вона не хотіла мене кидати. Навіть зараз не хоче. Ще вчора я мусив її благати. Мадам Розо, їдьте до вашої сім'ї в Ізраїль! Там ви помрете спокійно, вони подбають про вас. Тут ви ніхто. Там вас значно більше.

Лікар Кац дивився на мене, відкривши рота з подиву. Він був розчулений, у нього навіть зробилися вологі очі.

— Уперше в історії араб відсилає єврея в Ізраїль, — сказав він, ледь промовляючи, бо йому було важко говорити через шок.

— Вона не хотіла їхати без мене.

Лікар Кац замислився.

— А може ви могли б поїхати туди удвох?

Це мене спантеличило. Я б віддав усе на світі, щоб кудись поїхати.

— Мадам Роза казала, що вона там розвідає...

Я вже ледь мимрив, бо геть не знав, що ще сказати.

— Зрештою, вона згодилася. Вони приїдуть за нею сьогодні й завтра сідають на літак.

— А ти, мій маленький Мохамеде, що буде з тобою?

— Я тут знайшов декого, щоб перечекати, доки мене не викличуть.

— Викличуть?

Я більше нічого не казав. Я вже заліз у лайно по вуха і не знав, як вигрібатися.

Мосьє Валумба зі своїми були дуже задоволені, бо вони бачили, що я все владнав. А я сидів на підлозі зі своїм Артнором-парасолькою і не знав, на якому я світі. Не знав, і навіть не хотів знати.

Лікар Кац підвівся.

— Що ж, це добра новина. Мадам Роза ще може чимало пожити, навіть якщо й не усвідомлюватиме цього. Вона деградує дуже швидко. Та будуть моменти просвітлення, і вона буде щаслива побачити, що вона вдома. Перекажи її родичам, щоб зазирнули до мене, я майже не виходжу, ти ж знаєш.

Він поклав мені руку на голову. Це просто божевілля, скільки людей кладуть мені руку на голову, їм це приємно.

— Якщо мадам Роза прийде до тям до від'їзду, перекажи їй, що я її поздоровляю.

— Гаразд, я скажу їй *мазаль тов*.

Лікар Кац поглянув на мене з гордістю.

— Ти, певно, єдиний араб у світі, який говорить на ідиш, мій маленький Момо.

— Так, *мітторнішт зорген*.

На випадок, якщо ви не знаєте єврейської, по-їхньому це означає: гріх скаржитись.

— Не забудь сказати мадам Розі, який я за неї радий, — повторив лікар Кац, і це востаннє я згадую тут про нього, бо таке життя.

Мосьє Заум-старший, шанобливо чекав коло дверей, щоб знести його. Мосьє Валумба з одноплемін-цями поклали мадам Розу на чисте ліжко і також пішли. Я сидів у пальті з моїм Артюр-парасоль-кою і дивився, як мадам Роза лежить, наче велика черепаха, яку перевернули на спину.

— Момо...

Я навіть не підвів голову.

— Так, мадам Розо.

— Я все чула.

— Знаю, я бачив, як ви дивилися.

— Отже, я від'їжджаю в Ізраїль?

Я не відповів. Я схилив голову, щоб не дивитися на неї, бо щоразу, коли ми дивились одне на одного, було боляче.

— Ти правильно зробив, мій маленький Момо. Ти мені допоможеш.

— Звісно, я допоможу вам, мадам Розо, та ще не зараз.

Я навіть порюмсавав трохи.

Вона провела хороший день і добре поспала, та назавтра надвечір усе стало ще гірше, коли прийшов управитель, бо ми вже кілька місяців не платили за квартиру. Він сказав нам, що це соромно — тримати в хаті стару хвору жінку, яку нікому доглянути, що її треба влаштувати у притулок з гуманних міркувань. Це був лисий товстун із тарганячими очима, він пішов, пообіцявши зателефонувати в будинок для старих — для мадам Рози, і в притулок для мене. Ще він мав пишні вуса, які бридко ворушилися. Я скотився сходами і наздогнав управителя вже в кафе мосьє Дрісса, звідки він збирався телефонувати. Я сказав йому, що сім'я мадам Рози приїжджає завтра, щоб забрати її в Ізраїль, і що я поїду з нею. Квартира звільниться. Мені прийшла геніальна думка — я сказав йому, що родичі мадам Рози сплатять йому за квартиру за три місяці, що ми винні, а шпиталь не заплатить нічого. їй-богу, ці чотири роки, які я повернув собі, вони таки відчуються, і я тепер дуже швидко починаю тямити, що до чого.

Я навіть зауважив, що коли він запхне мадам Розу до лікарні, а мене — у притулок, він матиме справу з усіма євреями і всіма арабами Бельвілю через те, що завадив нам повернутися на землю наших предків. Я пішов далі й пообіцяв йому, що одного дня йому дещо відріжуть і запхнуть у рота, бо саме так завжди роблять єврейські терористи, а страшніші за них хіба тільки мої брати-араби, які борються за право на самовизначення і право повернутися додому, і що зі мною і мадам Розою він матиме на хвості разом і арабських, і єврейських терористів, отже він може попрощатися зі своїми яйцями. Усі на нас дивились, і я був дуже задоволений із себе, я був в ударі. Я ладен був убити цього типа, це був відчай, і раніше ніхто мене таким не бачив у кафе.

Мосьє Дрісс послухав і порадив управителю не лізти у чвари між євреями й арабами, бо він може за це дорого заплатити. Мосьє Дрісс із Тунісу, але в них там араби також є. Управитель геть зблід і сказав, що не знав, що ми повертаємося до себе, і що він перший порадіє за нас. Він навіть спитав, чи не хочу я чогось випити. Уперше мені запропонували випити, як чоловікові. Я замовив кока-колу, сказав їм «пока» і піднявся до себе на сьомий. Не можна було гаяти час.

Я знайшов мадам Розу в її стані опупіння, але я помітив, що вона боїться, а це вияв розуму. Вона навіть промовляла моє ім'я, наче кликала на допомогу.

— Я тут, мадам Розо, я тут...

Вона намагалася щось сказати, її губи ворушилися, голова трусилась і вона прикладала зусилля, щоб zostаватися людською істотою. Та це дало тільки те, що очі в неї дедалі більшали. Вона сиділа з відкритим ротом, руки на бильцях крісла, і дивилася вперед так, ніби вже почула дзвінок.

— Момо...

— Спокійно, мадам Розо, я не залишу вас у лікарні, щоб з вас зробили чемпіонку світу серед овочів...

Не пригадую, чи я говорив вам, що мадам Роза завжди тримала під ліжком портрет мосьє Гітлера. Коли робилося дуже погано, вона дивилася на нього і їй одразу ставало легше. Я витяг портрета з-під ліжка і підніс їй під самого носа.

— Мадам Розо, мадам Розо, погляньте, хто тут...

Мені довелося її струсонути. Вона трохи зітхнула, а тоді побачила перед собою обличчя мосьє Гітлера і зараз же впізнала його, навіть зойкнула. Це її остаточно відживило, і вона спробувала встати.

— Покваптеся, мадам Розо, мерщій, треба йти...

— Вони їдуть?

— Ще ні, але треба йти звідси. Ми їдемо в Ізраїль, ви пам'ятаєте?

Вона почала функціонувати, бо на старих завжди найсильніше діють спогади.

— Допоможи мені, Момо...

— Помалу, мадам Розо, ми ще маємо час, вони ще не дзвонили, але залишатися тут не можна...

Мені було важко вдягати її, на додаток вона ще хотіла навести красу, і я мусив тримати дзеркало, доки вона робила макіяж. Я не міг збагнути, для чого вона хотіла нарядитися в усе найкраще, та це ж жіночність, із нею не сперечаються. Вона тримала у себе в шафі цілу купу ні на що не схожого шмаття, купувала його на барахолці, коли в неї заводилися гроші, але не для того, щоб носити, а для душі. Єдине, у що вона влазила цілком, було кімоно японської моделі з пташками, квітками і сонцем, яке сходило. Червоне з жовто-гарячим. Вона натягла ще перуку і хотіла подивитись на себе у дзеркало в шафі, та я не дав, краще було не ризикувати.

Була вже одинадцята година вечора, коли ми нарешті вийшли на сходи. Я ніколи б не повірив, що вона зможе. Я не уявляв, скільки в мадам Розі ще залишилося сил, щоб дійти помирати у свою єврейську криївку. Ця її єврейська криївка — я ніколи не розумів, для чого вона. Для чого стара її влаштувала і навіть спускалася туди час від часу, сідала, озиралася довкола і важко дихала. Тепер я зрозумів. Я ще замало прожив і мав замало досвіду, і навіть сьогодні, коли я говорю з вами, я знаю, що хоч скільки поневірайся, завжди ще лишається, чого навчитися.

Вимикач бралахлив, світло весь час гасло. На п'ятому ми нашуміли, і мосьє Зіді, який приїхав до нас із Уджди^[32], вийшов подивитися. Коли він побачив мадам Розу, то так і заляк із відкритим ротом, ніби ніколи не бачив кімоно японської моделі, і хутко зачинив двері. На четвертому ми перестріли мосьє Мімуна, який продає арахіс

і каштани на Монмартрі і незабаром повертається в Марокко, накопичивши грошей. Він зупинився, підняв очі й запитав:

— О Господи, хто це?

— Це мадам Роза, вона їде в Ізраїль.

Він трохи подумав, тоді ще подумав і поцікавився переляканим голосом:

— Чому її так одягли?

— Я не знаю, мосьє Мімун, я не єврей.

Мосьє Мімун ковтнув повітря.

— Я знаю євреїв. Вони так не вдягаються. Ніхто так не вдягається. Це неможливо.

Він витяг носовичка, витер із чола піт, а тоді допоміг мадам Розі зійти, бо він добре бачив, що це занадто для одного чоловіка. Унизу він захотів знати, де її речі та чи не застудиться вона, чекаючи таксі, він навіть почав гніватись і кричати, що не можна відправляти жінку кудись у такому стані. Я порадив йому піднятися на сьомий і поговорити з родичами мадам Рози, які пакують речі, і він пішов, примовляючи, що останнє, чим він хотів би займатися, це опікуватися відправленням євреїв до Ізраїлю. Ми залишилися внизу самі й мали поспішати, бо треба було спуститися ще на півповерху до підвалу.

Коли ми нарешті дісталися туди, мадам Роза впала у крісло, і я подумав, що вона зараз помре. Очі в неї були заплющені, а дихання бракувало би й для того, щоб підіймати груди. Я запалив свічки, сів поруч із нею на підлогу і тримав за руку. Від цього її трохи попустило, вона розплющила очі, подивилася довкола і сказала:

— Я знала, що одного дня це мені знадобиться, Момо. Тепер я помру спокійно.

Вона мені навіть усміхнулася.

— Я не поб'ю світовий рекорд для овочів.

— *Іншалла*.

— Так, *іншалла*, Момо. Ти хороший малий. Ми завжди добре ладнали разом.

— Так, мадам Розо, це таки краще, ніж не мати нікого.

— А тепер давай прочитаємо мою молитву, Момо. Можливо, це востаннє.

— *Шма Ізраель Адонай...*

Вона все повторила за мною до *леолам ваед* і, схоже, була задоволена. Вона протрималася ще годинку, а потім знову їй погіршало. Вночі вона марила польською через своє дитинство і почала повторювати ім'я якогось типа, його звали Блюментаг, якого вона знала, мабуть, як сатанера, коли була жінкою. Тепер я знаю, що треба казати «сутенер», та я вже звик. Потім вона вже більше нічого не казала, тільки сиділа, дивлячись на протилежну стіну порожнім поглядом, і все робила під себе.

Я дещо вам скажу: так не повинно бути. Я кажу, що думаю. Я ніколи не зрозумію, чому аборт дозволений для малих, і не дозволений старим. Як на мене, той мужик в Америці, світовий рекордсмен серед овочів, це ще гірше за Ісуса, бо він лишався на хресті сімнадцять років з копійками. По-моєму, це найбільше свинство, вбивати життя в горлянку силою, коли людина беззахисна і не хоче більше тягти лямку.

Там було багато свічок, і я запалив цілу купу, щоб було не так темно. Вона ще двічі прожебоніла «Блюментаг, Блюментаг», і це мене вже почало діставати. Хотів би я бачити, як отой *Блюментаг* помучився би з нею, як я. А потім я згадав, що «блюментаг» означає «день квітів» єврейською, і це, мабуть, ще одне жіноче марення. Жіночність — це сильніше за все. Вона, мабуть, колись була за містом, у молодості, може, з хлопцем, якого любила, і це у неї закарбувалося.

— *Блюментаг*, мадам Розо.

Я залишив її там і піднявся по свого Артюра-парасольку, бо я до нього звик. Пізніше я ще раз піднімався, щоб забрати портрет мосьє Гітлера, це була єдина річ, яка ще на неї діяла.

Я думав, що мадам Роза не залишиться надовго у своїй єврейській криївці, що Бог зглянеться на неї, бо коли сил уже бракує, надумуєш собі всякого. Часом я поглядав на її гарне обличчя, а тоді згадав, що забув її макіяж і все, що вона любила, щоб бути жінкою, і піднявся втретє, хоч уже й замахався бігати, бо вона була вимогливою, моя мадам Роза.

Я поклав поруч із нею матрац, щоб бути разом, але не міг стулити очей, бо боявся підвальних щурів, про них розповідають страхи, та їх не було. Я заснув не пам'ятаю коли, а як прокинувся, майже всі свічки догоріли. У мадам Розі були розплющені очі, та коли я показав їй портрет мосьє Гітлера, це її не зацікавило. Це було справжнє диво, як у такому стані ми спромоглися зійти вниз.

Коли я вийшов, був полудень. Я стояв на тротуарі, і коли мене запитували, як справи в мадам Рози, казав, що вона поїхала до свого єврейського гуртожитку в Ізраїль, по неї приїжджали родичі, там вона матиме сучасні умови і зможе померти значно швидше, ніж тут, де їй не давали жити. А може, вона навіть поживе ще трохи і випише туди мене, бо я також маю право, араби теж там мають право. Усі були щасливі, що стара нарешті дістала спокій. Я пішов у кафе до мосьє Дрісса, він погодував мене за так, і я влаштувався проти мосьє Аміля, який сидів під вікном у своїй гарній сіро-білій джелабі. Він уже зовсім нічого не бачив, як я вже мав честь казати, та коли я тричі назвав йому своє ім'я, одразу ж згадав.

— А, мій маленький Мохамеде, так, так, я пригадую... Я його добре знав... Що з ним сталося?

— Це я, мосьє Амілю.

— О, справді, вибач, мої очі вже нічого не бачать...

— Як справи, мосьє Амілю?

— Учора я їв добрий кускус, а сьогодні на обід у мене рис із юшкою. Я ще не знаю, що їстиму ввечері, дуже цікаво довідатися.

Його рука, як завжди, лежала на книзі мосьє Віктора Гюго, і він дивився дуже далеко, дуже далеко потойбіч, наче шукав, що їстиме сьогодні на вечерю.

— Мосьє Амілю, чи можна жити без того, щоб когось любити?

— Я дуже люблю кускус, мій маленький Вікторе, але не щодня.

— Ви мене не дочули, мосьє Амілю. Ви мені казали, коли я був маленький, що не можна жити без любові.

Його обличчя освітілося зсередини.

— Так, так, це правда, я теж любив колись, коли був молодий. Так, ти маєш рацію, мій маленький...

— Мохамед. Я не Віктор.

— Так, мій маленький Мохамеде. Коли я був молодий, я любив. Я любив одну жінку. Її звали...

Він зупинився, здивований:

— Здається, я вже не пригадую.

Я встав і пішов назад у підвал.

Мадам Роза була у своєму стані опупіння. Так, ви праві, — отупіння, дякую, іншим разом не забуду. Я за одним махом додав чотири роки, і це непросто. Колись, певна річ, я говоритиму, як усі, до того йде. Я не дуже добре почувався, потроху боліло в усіх місцях. Я знову поставив їй поперед очі мосьє Гітлера, та це не дало нічого. Я подумав, що вона може так жити ще роками, і я не бажав їй цього, та мені бракувало хоробрості покласти край самому. Вона погано виглядала навіть у темряві, і я запалив стільки свічок, скільки міг, щоб було не так моторошно. Я взяв її косметику і підфарбував їй губи, щоки й підвів брови, як вона любила. Я намастив їй повіки синім із білим і наліпив зверху маленькі зірочки, як вона собі робила. Спробував приклеїти штучні вії, та вони не трималися. Я бачив, що вона більше не дихає, та мені було байдуже, я любив її й без дихання. Я ліг коло неї на матраці з Артюром-парасолькою і хотів почуватися ще гірше, щоб зовсім умерти. Коли свічки догоряли довкола мене, я запалював ще і ще.

Вони так гасли багато разів. Потім до мене прийшов синій клоун, попри ці чотири роки, на які я став старший, він обійняв мене рукою за плечі. Мені боліло все тіло, і жовтий клоун теж прийшов, і я махнув рукою на ці чотири роки, які додалися, я про них не думав. Час від часу я вставав і йшов поставити портрет мосьє Гітлера перед очі мадам Рози, та це на неї не діяло, вона була вже не тут. Я поцілував її раз чи двічі, та це також нічого не дало. Обличчя в неї було холодне. Вона була дуже гарна у своєму мальовничому кімоно, з рудою перукою і всім тим макіяжем, який я їй зробив. Я додавав його потроху там і сям, бо в неї її обличчя ставало все більш сірим і синім, щоразу, як я прокидався. Я спав на матраці коло неї і боявся виходити, бо зовні не було нікого. Та все ж я піднявся до мадам Лоли, бо вона була іншою. Її не було, я прийшов невчасно. Я боявся залишати мадам Розу саму, вона могла прокинутись і подумати, що померла, побачивши, що довкола темно. Я знову спустився і запалив свічки, та небагато, бо їй не сподобалося б яскраве освітлення, коли вона в такому вигляді. Я мусив знову зробити їй макіяж, додавши багато червоного та інших гарних кольорів. Я ще поспав коло неї, а тоді піднявся до мадам Лоли, бо вона була особлива. Мадам Лола саме голилася, вона ввімкнула музику і смажила яєшню, яка смачно пахла. Вона була напівгола і завзято обтиралася всюди, щоб стерти сліди своєї роботи, й отак, голяка, з

лезом і піною для гоління, вона була зовсім ні на що не схожа, і мені це подобалось. Одчинивши двері, вона застигла без слів, так я був змінився за ті чотири роки.

— Господи, Момо! Що з тобою, ти хворий?

— Я хотів попроситися з вами за мадам Розу.

— Вони забрали її у шпиталь?

Я сів, бо не мав більше сил. Я нічого не їв уже не пам'ятаю скільки, щоб тримати голодний страйк. І до біса всі закони природи. Я навіть не хочу їх знати.

— Ні, не у шпиталь. Мадам Роза у своїй єврейській криївці.

Мені не варто було це казати, та я одразу ж побачив, що мадам Лола не знає, де це.

— Що?

— Вона поїхала в Ізраїль.

Мадам Лола була так вражена, що застигла з відкритим ротом у піні.

— Але ж вона ніколи не казала, що збирається їхати!

— Вони прилетіли по неї літаком.

— Хто?

— Родина. У неї там купа родичів. Вони прилетіли разом з машиною для неї. Це ягуар.

— І вона тебе залишила самого?

— Я теж туди поїду, вона мене випише.

Мадам Лола знову подивилася на мене і торкнулася мені лоба.

— Та в тебе гарячка, Момо!

— Нічого, це минеться.

— Зажди, ходи-но поїмо разом, тобі буде краще.

— Ні, дякую, я більше не їм.

— Як це ти не їси більше? Що ти верзеш?

— Я плювати хотів на закони природи, мадам Лоло.

Вона засміялася.

— Я теж.

— Закони природи, мадам Лоло... мені на них накласти. Я на них плюю. Закони природи — це таке свинство, що їх навіть треба заборонити.

Я підвівся. У неї одна грудь була більша за другу, бо мадам Лола сама була не від природи. Вона мені дуже подобалася.

Мадам Лола лагідно усміхнулася мені.

— Ти не хочеш поки пожити в мене?

— Ні, дякую, мадам Лоло.

Вона присіла навпочіпки і взяла мене за підборіддя. На руках у неї були татуювання.

— Ти можеш лишитися тут. Я подбаю про тебе. — Ні, дякую, мадам Лоло. У мене вже є дехто. Вона зітхнула, а тоді встала і заходилася порпатись у себе в сумочці.

— Ось, тримай. Візьми!

Вона пхнула мені тридцять штук^[33].

Я пішов попити води з-під крана, бо мене мучила спрага, як у пеклі.

Я зійшов униз і закрився з мадам Розою в її єврейській криївці. Та не витримав. Я вилив на неї усі парфуми, що залишались, але це було нестерпно. Я вийшов і пішов на рю Куле, там я купив барв і пляшечок з парфумами у відомій парфумерії мосьє Жака, він гетеросексуальний і завжди заграє до мене. Я хотів нічого не їсти, щоб усіх покарати, та вони того не варті, і я проковтнув сосиски в пивниці. Коли я повернувся, запах від мадам Рози був іще сильніший через закони природи, і я вилив на неї флакон парфумів «Самба», її улюблених. Потім я розмалював їй обличчя всіма фарбами, які купив, щоб її менше було видно. Очі в неї так і були розплющені, та завдяки червоному, зеленому, жовтому й синьому довкола це було не так жахливо, бо в ній не залишилося нічого природного. Потім я запалив сім свічок, як завжди у євреїв, і ліг на матрац обіч неї.

Це неправда, що я залишався три тижні поруч із трупом названої матері, бо мадам Роза не була мені названою матір'ю. Це неправда, я б не міг витримати, бо в мене закінчилися парфуми. Я чотири рази виходив, щоб купити парфуми за ті гроші, що дала мені мадам Лола, і ще стільки ж я украв. Я все виливав на неї і фарбував, і перефарбовував обличчя усіма кольорами, які були, щоб сховати закони природи, але вона псувалася жахливо та скрізь, бо це безжально. Коли вони вибили двері, щоб дізнатися, звідки йде сморід, і побачили, що я лежу поруч, то почали лементувати «ой, леле», «який жах», «на допомогу», а раніше їм не спадало на думку голосити, бо життя не має запаху. Вони забрали мене у «швидку допомогу», а ті знайшли у мене в кишені уривок паперу з іменем і адресою. Вам

подзвонили, бо у вас є телефон, вони думали, що ви мені хтось. Ось так ви всі приїхали і забрали мене до себе за місто без жодних зобов'язань із мого боку. Я думаю, що мосьє Аміль мав рацію, коли він іще не від'їхав був розуму, — не можна жити, щоб не любити когось, та я вам нічого не обіцяю, ще побачимо. Я любив мадам Розу, і я буду з нею бачитися. Та я згоден трохи побути у вас, бо ваші діти мене просять. Мадам Надін показала мені, як можна повернути світ назад, і це мені дуже треба, я всім серцем цього хочу. Лікар Рамон навіть пішов за моїм Артюром-парасолькою, бо я переживав: адже як сувенір він нікому не потрібний. Треба любити.

notes

Примітки

1

Джелаба — довга вільна сорочка, традиційне арабське вбрання.
Тут і далі — примітки перекладача.

Сараколе (сонінке) — африканський народ, що мешкає на території Малі, Сенегалу та Буркіна-Фасо, тукулери — жителі, головним чином, Сенегала і Мавританії.

3

Касба — район старого міста у столиці Алжиру.

Вісот (*фр.*) — загальна образлива назва, яку французи вживають до мешканців Магрибу (Марокко, Алжир, Туніс).

Туре напевно дістав прізвисько «Бананія» від назви надзвичайно популярного тоді у Франції поживного сухого сніданку з шоколаду, бананів і зернових, на упаковці якого був зображений усміхнений чорний хлопчик.

У кінці 60-х років ХХ століття містом Орлеан рознесли антисемітські чутки, нібито в місцевих єврейських крамничках готового одягу почали зникати жінки: в примірочних їм, мовляв, роблять уколи наркотиків, а потім таємно переправляють у борделі Азії і Африки. З того часу вислів «орлеанські чутки» став синонімом найбезглуздіших пліток.

Бідонвіль — селище з будинків, змайстрованих із підручних матеріалів — каністр (фр. «bidon»), бляхи, дикту тощо.

Так в арабських кварталах французьких міст називають поліцейських.

Сумнозвісний зимовий велодром у Парижі, куди в липні 1942 року зігнали після найбільшої облави тисячі євреїв для відправлення в Аушвіц (Освенцім).

У вітринах м'ясних крамниць у Франції за традицією виставляли телячі голови, прикрашені зеленню.

Фарширована риба.

На все воля Божа (*араб.*).

Терапевт — generaliste (*фр.*).

Під час карнавалів у Ніцці проводяться жартівливі «квіткові баталії».

Лікувальний центр для наркозалежних у Парижі.

Насправді «ашелем» — аббревіатура HLM (habitation a loyer modere), тобто дешеве соціальне житло, багатоповерхівки, в яких мешкають біднота, емігранти, асоціальні елементи де продають і широко вживають наркотики.

Гра слів: слово «chateau» (*фр.*) означає не тільки «верблюд», але й «злюка», «фурія», навіть «відьма».

«Printemps» (*фр.* — «весна») — французька мережа супермаркетів.

«Waterloo! Waterloo! Waterloo! morne plaine!» — рядок знаменитого вірша В. Гюго «Спокута».

«En passant par la Lorraine...» — французька народна пісня.

Лікарня-в'язниця для лікування венеричних хвороб.

Жюль на жаргоні — загальна назва сутенерів.

Республіка Кот-д'Івуар.

«Третій вік» (le troisieme age) — пенсійний вік за класифікацією французьких соціальних установ.

Боже мій *(ідиши)*.

«Позначити білим камінцем» — запам'ятати вдалий, щасливий день. Вислів походить від поширеного в XIX ст. у Франції жеребкування: той хлопець, який витягав білий камінець, не йшов на військову службу.

Традиційне єврейське свято для підлітків, після якого вони вважаються такими, що мають нести відповідальність за свої вчинки. До цього моменту вся відповідальність за дотримання дитиною норм іудаїзму покладається на її батьків.

Настільний футбол.

Гітлерівські дискримінаційні антисемітські закони, ухвалені рейхстагом 1935 року.

Стаття 1.1 «Міжнародного пакту про громадянські та політичні права» (Генеральна Асамблея ООН, 16.12.1966): «Усі народи мають право на самовизначення».

В юдаїзмі заборонено зображувати Бога.

Місто на північному сході Марокко біля кордону з Алжиром.

Тридцять тисяч старих франків.